

Η «ΦΟΝΙΣΣΑ» ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

Μια εγκληματολογική και ποινική προσέγγιση*

του Νέστορα. Ε. Κουράκη
Καθηγητή Νομικής Πανεπιστημίου Αθηνών
(Τομέας Ποινικών Επιστημών)

Ι. Σκιάθος και «Φόνισσα».

1. Το καλοκαίρι του 2004 είχα την ευκαιρία να επισκεφθώ τη Σκιάθο και να γνωρίσω από κοντά όχι μόνο το σπίτι, όπου μεγάλωσε και πέθανε ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, αλλά και ορισμένες από τις περιοχές, όπου εκτυλίσσονται τα περισσότερα διηγήματά του, τα λεγόμενα «σκιαθίτικα». Όμως η Σκιάθος, όπως είναι γνωστό, αποτελεί και το πεδίο δράσης για το κορυφαίο έργο του Παπαδιαμάντη, τη «Φόνισσα», μια τραγωδία (με την αριστοτελική έννοια του όρου)¹, που έχει μάλιστα και τον χαρακτηριστικό υπότιτλο «Κοινωνικόν Μυθιστόρημα» (1903). Ακόμη και σήμερα ένας επισκέπτης του νησιού, έχοντας ως οδηγούς το παλαιότερο σύντομο έργο του Ανδρέα Έρσελμαν (1954)² και, ιδίως, το πολύτιμο οδοιπορικό του Φώτη Δημητρακόπουλου και του Γιάννη Μάγγου (2001)³, μπορεί να ακολουθήσει τα βήματα της ηρωίδας του έργου, της γραίας Χαδούλας ή Φραγκογιαννούς (της γυναίκας, δηλ., του

* Ιδιαίτερες ευχαριστίες και από τη θέση αυτή οφείλονται στον κ. Κώστα Σολδάτο, Καθηγητή Ψυχιατρικής του Πανεπιστημίου Αθηνών, και στους συνεργάτες του κ.κ. Ι. Ζέρβα, Επίκ. Καθηγητή Ψυχιατρικής, και Αθ. Δουζένη, Λέκτορα Ψυχοδικαστικής, καθώς και στη συνάδελφο κ. Αγλαΐα Λιούρη, Λέκτορα στη Νομική Σχολή Αθηνών με ειδίκευση στο (Ψυχο)ιατρικό Δίκαιο, για τις σημαντικές επισημάνσεις τους όσον αφορά την ψυχο(παθο)λογική προσέγγιση της «Φόνισσας», επίσης, δε, στους κ.κ Κωνστ. Κεραμέα, ομ. Καθηγητή Πολιτικής Δικονομίας Πανεπιστημίου Αθηνών, Ιωάννη Παπακόστα, Καθηγητή Νέας Ελληνικής Φιλολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών, Σταυρούλα Ντόγκα, Δικηγόρο και Διπλωματούχο Μ.Κ.Σ. Ποινικών Επιστημών Πανεπιστημίου Αθηνών (ειδίκευση: Εγκληματολογία), Ιωάννα Μανωλαράκη, ιατρό και πτυχιούχο Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου Μιλάνου και Δημήτρη Ραπτάκη, Τελειόφοιτο Νομικής Πανεπιστημίου Αθηνών, για το πολύτιμο βιβλιογραφικό υλικό που είχαν την καλωσύνη να θέσουν υπόψη μου.

¹ Πρβλ. Ν. Καλοσπύρου, Η αρχαιογνωσία του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Δόμος, 2002, σελ. 185 επ.

² Ανδρ. Δ. Έρσελμαν, Σκιάθος, Το Νησί του Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Μ. Σαλίβερος, Ιούνιος 1954.

Γιάννη Φράγκου ή Φραγκογιάννη) και να περιπλανηθεί στις περιοχές που περιγράφονται με τόση παραστατικότητα: Πρώτα στη νοτιοδυτική πλευρά (τ' Αχειλά το ρέμμα, του Κονόμου τα ρόγγια, Αι-Γιάννης ο Κρυφός, κ.λπ.: κεφ. Η', σελ. 65 επ. στην έκδ. «Γαλαξία», 1963, = Άπαντα Αλ. Παπαδιαμάντη, Κριτική έκδ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, τ. ΙΙΙ, Αθήνα: Δόμος 1989² (1984¹), 417-520 (Φόνισσα), σελ. 457 επ., εφεξής θα παραπέμπεται με ένδειξη τόμου [λατινική αρίθμηση] και σελίδα) και έπειτα, κατά μήκος της ανατολικής και βόρειας πλευράς του νησιού, με τοποθεσίες, όπως τα Κοτρώνια, το Λεχούνι, τα Καμπιά, το εκκλησάκι της Ζωοδόχου Πηγής και το παραδίπλα Μοναστήρι του Ευαγγελισμού, το Κακόρεμα, το Κουρούπι, το Κλήμα και, τέλος, ο Αι-Σώστης, όπου και το τέλος, αντίστοιχα, της Φραγκογιαννούς (κεφ. ΙΒ', σελ 105 επ.=ΙΙΙ, 484 επ.)⁴. Εύλογα λοιπόν, μετά από ένα τέτοιο οδοιπορικό, δημιουργείται η επιθυμία στον καθένα, αλλά πιο πολύ σε όποιον ασχολείται με την εγκληματολογία, να εμβαθύνει περισσότερο στην προσωπικότητα της «Φόνισσας» και να αξιολογήσει νομικά την εγκληματική δραστηριότητα αυτής της γυναίκας, που σκότωνε μικρά κοριτσάκια για να τα γλυτώσει, όπως πίστευε, από τα μελλοντικά τους βάσανα, λόγω των πράγματι καταπιεστικών τότε για τη γυναίκα βιοτικών συνθηκών και ιδίως λόγω της ανάγκης για εξασφάλιση «γερής» προίκας στις κοπέλες εκείνης της εποχής (τέλη του 19^{ου} αι.). Ερωτάται δηλ.: Είχε η Φραγκογιαννού κάποια συγκεκριμένη ψυχική διαταραχή ή διαταραχή της συμπεριφοράς της; Και πώς θα μπορούσε να κριθεί η εγκληματική δραστηριότητά της, σε επίπεδο ενοχής και ποινής, από ένα δικαστήριο με βάση την ισχύουσα σήμερα, έστω, νομοθεσία και νομολογία;

ΙΙ. Ψυχοπαθολογική προσέγγιση της «Φόνισσας».

³ Φώτη Δημητρακόπουλου, Εισαγωγή-Επιμέλεια στο έργο «Η Φόνισσα» του Αλ. Παπαδιαμάντη, με φωτογραφικό Οδοιπορικό του Γιάννη Μάγγου, Αθήνα: εκδ. Ergo, 2001.

⁴ Πρβλ. Ε. Α. Κοκόλη, Για τη «Φόνισσα» του Παπαδιαμάντη - Δύο μελετήματα, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1993 (1984¹), σελ. 24-25.

2. Όσο και αν έψαξα στην πλουσιότατη βιβλιογραφία για τον Παπαδιαμάντη και τη «Φόνισσα», ελάχιστα στοιχεία βρήκα που να απαντούν σε αυτά τα ερωτήματα. Οι περισσότεροι συγγραφείς, όταν τύχει να ασχοληθούν με το ενλόγω ζήτημα, το αντιμετωπίζουν κατά τρόπο παρεμπόδιοντα και χωρίς ειδική θεμελίωση. Έτσι, ορισμένοι κάνουν λόγο για «παράνοια», που θα οδηγούσε τη Φραγκογιαννού σε απαλλαγή⁵, ενώ άλλοι θεωρούν ότι πρόκειται για «ψυχαναγκαστική παρόρμηση [της ηρωίδας του έργου] να σκοτώνει»⁶ και ότι η γυναίκα είναι «νευρωτική»⁷ ή, πιο αόριστα, ότι η Φραγκογιαννού «πνίγει σχεδόν ακαταλόγιστα»⁸. Ωστόσο, με το θέμα ασχολήθηκαν ήδη και δύο επιστήμονες με ειδικές γνώσεις, δηλ. δύο ψυχιατροδικαστές.

3. Ο πρώτος από αυτούς, ο υφηγητής *Φ. Σκούρας*, είχε παρακληθεί να γνωματεύσει για το θέμα αυτό από τον δικηγόρο *Γιώργο Ι. Ρουμάνη*, εν όψει μελέτης του τελευταίου που δημοσιεύθηκε με τον τίτλο «Αν δικαζόταν η "Φόνισσα" του Παπαδιαμάντη. Μία φιλολογική δίκη». Στη γνωμάτευσή του αυτή, της οποίας μικρό απόσπασμα μόνο παρατίθεται στη μελέτη του *Ρουμάνη*⁹, σημειώνονται και τα ακόλουθα:

«Σαν άλλος ήρωας της Αρχαίας Τραγωδίας η Φραγκογιαννού πραγματοποίησε τις βαθύτερες επιταγές του ομαδικού υποσυνείδητου και κατά τούτο ακριβώς έχει ιδιαίτερη αξία: ότι σαν ηρωικά ξέχωρη φυσιογνωμία μόνη αυτή σήκωσε στους ώμους της το βάρος μιας ευθύνης που έπρεπε να βαραίνει όχι μονάχα αυτή αλλά, το σύνολο. Ο ίδιος άλλωστε ο συγγραφέας, σαν να προσπαθή να τη

⁵ Βλ. *Δ. Καράμβολη*, Η κοινωνική διάσταση στη «Φόνισσα» του Παπαδιαμάντη, εις: Η κοινωνική διάσταση του έργου του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Οδυσσέας, 2000, σελ. 14 και 150.

⁶ Βλ. *Guy (Michel) Saunier*, Εωσφόρος και άβυσσος. Ο προσωπικός μύθος του Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Άγρα, 2001, σελ. 253.

⁷ Βλ. *Ιω. Παπαδημητρίου*, Η «Φόνισσα» του Παπαδιαμάντη. Εγκληματικότητα και ψυχολογία της «Φόνισσας», εις: Εργασίαι τεταρτοετών φοιτητών εις τας φροντιστηριακάς ασκήσεις του Καθηγητού κ. Δημ. Καρανίκα, τχ. Β', Θεσσαλονίκη: Α. Π. Θ, 1968, σελ. 44.

⁸ Βλ. *Τέλλου Άγρα*, Πώς βλέπουμε σήμερα τον Παπαδιαμάντη (1936¹) εις: *Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου* (επιμ.), Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, 21 Κείμενα, Αθήνα: Οι εκδόσεις των Φίλων, 1979, σελ. 167.

δικαιολογήσει και να την παρουσιάσει, σαν θύμα ενός κορεσμένου από προλήψεις περιβάλλοντος.

Όμως η προσωπικότητα του δράστη δεν χάνει τα δικαιώματά της, έστω και αν δεχθούμε τον «περιβαλλογενή» καθορισμό των ανθρωπίνων πράξεων. Γι' αυτό πρέπει να τοποθετήσουμε σ' ένα πλαίσιο ψυχοορμητικής «καταναγκαστικής» ψυχονεύρωσης ψυχοπαθολογικά την περίπτωση της Φόνισσας.

Περιπτώ να τονίσω ότι εάν δεν θεωρώ την Φόνισσα απόλυτα υπεύθυνη για τις πράξεις της, δεν της δίνω όμως και το συγχωροχάρτι!»

Επομένως κατά τον ψυχιατροδικαστή Φ. Σκούρα, στη Φραγκογιαννού αποδίδεται «ψυχοορμητική “καταναγκαστική” ψυχονεύρωση»¹⁰.

4. Κατά τη δεύτερη από τις ειδικότερες αυτές επιστημονικές αξιολογήσεις, που εκπονήθηκε, κατόπιν δικής μου προτροπής, από τον τ. επ. Καθηγητή κ. *Ερρίκο Τζεμπελίκο*, Διευθυντή Ψυχιατρικής Κλινικής Σισμανογλείου Γ.Ν.Α., η Φραγκογιαννού:

«... φαίνεται να πέρασε δύσκολα παιδικά χρόνια, χωρίς μητρική στοργή και αγάπη. Η μητέρα της ήταν χειριστική, εκμεταλλευόταν ανθρώπους και καταστάσεις προς όφελός της και απείχε πολύ από το πρότυπο μίας προστατευτικής μητρικής φιγούρας, που παρέχει ασφάλεια στα παιδιά της. Η πρωταγωνίστρια σαν παιδί παρουσίασε αντικοινωνική συμπεριφορά κλέβοντας τα χρήματα του πατέρα της. Αργότερα προσπάθησε να πάρει καλύτερη προίκα από τους γονείς της χωρίς επιτυχία. Ο πατέρας παρουσιάζεται ως ήπια προσωπικότητα και στην ουσία αδύναμος και απομονωμένος για να είναι σε θέση να συμβάλλει σε ένα ικανοποιητικό μοντέλο οικογενειακών σχέσεων. Η Χαδούλα, υπηρετούσε τους γονείς και τα

⁹ Γ. Ρουμάνη, *Αν δικαζόταν η «Φόνισσα» του Παπαδιαμάντη*. Μια φιλολογική δίκη, Αθήνα, 1954, σελ. 11.

¹⁰ Βλ. *Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας (Π.Ο.Υ.)*, Ταξινόμηση (ICD-10) Ψυχικών Διαταραχών και Διαταραχών Συμπεριφοράς. Κλινικές και οδηγίες για τη διάγνωση, Απόδοση στα ελληνικά και επιμέλεια: Κ. Στεφανής, Κ. Σολδάτος, Β. Μαυρέας, Αθήνα: Ιατρικές Εκδόσεις Βήτα, 1997 (α' έκδ. στη Γενεύη: 1992), F42, σελ. 177 επ.

αδέλφια της σαν παιδί, μία κατάσταση που συνεχίστηκε όταν παντρεύτηκε, υπηρετώντας τον σύζυγο και τα παιδιά της και κάνοντας αγώνα για να βρει γαμπρούς για τις τρεις κόρες της και το σημαντικότερο, να εξοικονομήσει χρήματα ώστε να τις προικίσει.

Παρατηρείται μια επανάληψη του οικογενειακού της μοντέλου, με την ίδια μητέρα δυναμική και χειριστική, τον πατέρα ασήμαντη προσωπικότητα στο σπίτι και τα παιδιά και ιδιαίτερα τα κορίτσια να θεωρούνται ανεπιθύμητα.

Από το κείμενο παρουσιάζονται με σαφήνεια έντονα στοιχεία της ίδιας αντικοινωνικής διαταραχής της προσωπικότητας, που χαρακτηρίζουν τη μητέρα της και την ίδια και στον γιο της, ο οποίος κατέληξε στη φυλακή ύστερα από επίθεση με μαχαίρι εναντίον της αδελφής του καθώς και για άλλα αδικήματα.

Κοινά λοιπόν στοιχεία στις τρεις αυτές προσωπικότητες είναι η επιθετική-βίαιη και χειριστική συμπεριφορά, που αναπαράγεται περιβαλλοντικά ενώ πιθανόν υπεισέρχεται κι ένας βιολογικός παράγοντας κληρονομικότητας.

Συνολικά στο χαρακτήρα της Φόνισσας δεν διακρίνεται η σύναψη στενών δεσμών με τους οικείους της. Αντιθέτως, οι σχέσεις της στηρίχτηκαν στην εκμετάλλευση και την εξαπάτηση, με μόνο σκοπό την επιβίωσή της από τα παιδικά της χρόνια. Δεν διαφαίνεται στοργή και αγάπη προς τους γονείς της και τα αδέλφια της αλλά ούτε και προς την δική της οικογένεια.

Το ψυχολογικό αποτέλεσμα ήταν να νιώθει ότι η αιτία των ταλαιπωριών, της δυστυχίας, της καταπίεσης και της υποδούλωσής της ήταν το γυναικείο φύλο της, στο οποίο είχε προβάλει όλη την οργή και το μίσος της.

Το μίσος και η οργή για το φύλο της μετατέθηκαν και στράφηκαν στα πρόσωπα των μικρών κοριτσιών, τα οποία δεν ήθελε να δει να μεγαλώνουν, για να σταματήσει έτσι τη συμφορά της μητέρας τους και να τη λυτρώσει από τις υποχρεώσεις της όσο το δυνατόν γρηγορότερα. Έτσι οδηγήθηκε στις τέσσερις παιδοκτονίες και την αδράνειά της στο ατύχημα, που δεν προσπάθησε να σώσει τη μικρή που έπεσε στο πηγάδι ενώ έπαιζε.

Απ' όλα τα στοιχεία που αναφέρθηκαν προκύπτει ότι η πρωταγωνίστρια του διηγήματος πάσχει από αντικοινωνική διαταραχή της προσωπικότητας. Χαρακτηρίζεται από σκληρότητα και κυνικότητα, έντονα χειριστική συμπεριφορά, επιθετικότητα, βιαιότητα και αναλγησία, που αποτελούν στοιχεία και κριτήρια της αντικοινωνικής ή ψυχοπαθητικής συμπεριφοράς. Υπάρχει επιπρόσθετα η δυσκολία του ατόμου να δημιουργήσει και να διατηρήσει στενές σχέσεις με άλλους ανθρώπους, καθώς και η εμπλοκή του σε δραστηριότητες που παραβιάζουν βασικούς νόμους της κοινωνίας.

Δεν προκύπτει από το κείμενο ψυχοπαθολογία άλλης ψυχιατρικής διαταραχής ή νόσου πέρα από τη διαταραχή αυτή της προσωπικότητας. Τα εφιαλτικά όνειρα με θέμα τα πρόσωπα νεκρών κοριτσιών είναι συνέπεια των έντονων βιωμάτων των εγκληματικών της πράξεων και όχι ψυχικής νόσου.

Συνολικά είχε συνείδηση και επίγνωση των πράξεών της καθώς και των συνεπειών τους και ενδεικτικό είναι και το γεγονός ότι προσπάθησε να διαφύγει από τις αρχές, όταν την κατεδίωξαν».

Συνεπώς, κατά τη δεύτερη αυτή γνώμη του ψυχιάτρου κ. Τζεμπελίκου, η ηρωίδα του έργου εμφανίζει αντικοινωνική ή δυσκοινωνική διαταραχή της προσωπικότητας¹¹.

5. Μολονότι και οι δύο αυτές επιστημονικές αξιολογήσεις συμπίπτουν κατά το ότι αποκλείουν την έλλειψη καταλογισμού στο πρόσωπο της Φραγκογιαννούς και άρα αποφαίνονται αρνητικά στην τυχόν πλήρη απαλλαγή της από την επιβολή οποιασδήποτε ποινής, κατ' ά. 34 επ. ΠΚ, όμως διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους ως προς την περαιτέρω διάγνωση του ψυχικού της προβλήματος. Κατά τη μία άποψη πρόκειται για νεύρωση, που εν προκειμένω, κατά τον ψυχιατροδικαστή Φ. Σκούρα, οδηγεί σε μείωση του καταλογισμού (ά. 36 ΠΚ), ενώ κατά την άλλη άποψη του Καθηγητή Ε. Τζεμπελίκου,

¹¹ Πρβλ. *Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας*, όπ. ανωτ. (σημ. 10), F60.2, σελ. 256 επ.

πρόκειται για διαταραχή της προσωπικότητας, η οποία όμως δεν είχε επίπτωση στη συνείδηση και επίγνωση των πράξεων της Φραγκογιαννούς, άρα ούτε και στην ικανότητά της για καταλογισμό.

Πού όμως βρίσκεται η αλήθεια;

III. Ήταν η Φόνισσα υπαρκτό πρόσωπο;

6. Για να δοθεί απάντηση στο ερώτημα αυτό, χρήσιμο είναι να γίνει μια σύντομη υπόμνηση των πραγματικών περιστατικών, όπως αυτά παρατίθενται στο έργο του Παπαδιαμάντη, και στη συνέχεια να επιχειρηθεί η υπαγωγή αυτών των περιστατικών σε μία από τις προαναφερθείσες κατηγορίες ψυχικών διαταραχών ή και σε κάποια τρίτη. Προηγουμένως, ωστόσο, θα πρέπει να διερευνηθεί το ζήτημα του κατά πόσον ο Παπαδιαμάντης περιγράφει πράγματι μιαν υπαρκτή ή έστω «υπάρξιμη» περίπτωση, διότι διαφορετικά, εάν δηλ. η περίπτωση της Φραγκογιαννούς είναι απλώς «αποκύημα» της φαντασίας του, τότε βεβαίως παρέλκει οποιαδήποτε ψυχο(παθο)λογική προσέγγιση αυτού του ζητήματος.

7. Σε γενικές γραμμές είναι γεγονός ότι ο Παπαδιαμάντης, ακόμη και όταν δεν είναι αυτοβιογραφικός, είναι πάντως «βιωματικός», με την έννοια ότι περιγράφει, έστω και με συνδυαστικό τρόπο, καταστάσεις που έχει ήδη βιώσει και ότι, άρα, στο έργο του, όπως προσφυώς παρατηρήθηκε, «έχει βάλει ένα κομμάτι του εαυτού του»¹². Ο ίδιος ο Παπαδιαμάντης σ' ένα γνωστό του διήγημα, τη «Μαυρομαντηλού» (1891), αναφέρει σε υποσημείωση και τα εξής: «*Μη νομίση τις ότι πλάττω ή επινοώ τι εκ των εν τω κειμένω. (..) Είναι γεγονότα εξ όσων είδα ιδίοις όμμασιν (...)*». Τούτο, μάλιστα συμβαίνει ακόμη περισσότερο με τη «Φόνισσα». Ειδικότερα, ο Παπαδιαμάντης εμφανίζει τη Φραγκογιαννού να ταλαιπωρείται και να δεινοπαθεί,

πρώτον, λόγω της ασήμαντης προίκας που της είχαν δώσει οι γονείς της, αν και ως πρωτότοκη, «κανακαρά», συνεπεία του γάμου της εδικαιούτο να πάρει το πατρικό σπίτι, και, δεύτερον, λόγω των φοβερών ταλαιπωριών που υφίσταντο οι γονείς (στο έργο, κυρίως η μητέρα) ή και τα αδέρφια, μέχρις ότου βρεθούν προίκα και γαμπρός για τα κορίτσια της οικογένειας: *«Πάσα πτωχή οικογένεια, πάσα μήτηρ χήρα, με δύο στρέμματα αγρούς, μ' ένα πενιχρόν οικίσκον, ταλαιπωρουμένη, ξενοδουλεύουσα - είτε κολλήγισσα άλλων ευπορωτέρων οικογενειών εις τα κτήματα, εις τας συκάς και τα μορέας - συλλέγουσα φύλλα, παράγουσα ολίγην μέταξαν -ή τρέφουσα δύο ή τρεις αίγας ή αμνάδας - γινομένη κακή με όλους τους γείτονας, πληρώνουσα πρόστιμα δια μικράς ζημίας - φορολογουμένη ασπλάχνως, τρώγουσα κρίθινον άρτον ποτισμένον με ιδρώτα αλμυρόν- ώφειλεν εξ άπαντος "ν' αποκαταστήση", όλα τα θήλαα ταύτα, και να δώση πέντε, εξ, ή επτά προίκας!»* (κεφ. Γ', σελ. 29-30=III, 433-434· ανάλογες σκέψεις της Φραγκογιαννούς βλ. και στα κεφ. Α' και Β', αντίστοιχα σελ. 6 και 21=III, 418 και 428).

Αλλά το πρόβλημα αυτό του να εξασφαλισθεί προίκα σε άγαμες γυναίκες, σε συνδυασμό και με τις απάνθρωπες κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν για τις γυναίκες κατ' εκείνη την περίοδο (*«... έβλεπεν [η Φραγκογιαννού] ότι ποτέ δεν είχε κάμει τίποτε άλλο ειμή να υπηρετή τους άλλους»*: κεφ. Α', σελ.6=III, 417), είναι και το κύριο οικογενειακό πρόβλημα του ίδιου του Παπαδιαμάντη, από τις τέσσερις αδελφές του οποίου μόνο μία τελικά παντρεύτηκε, η πρωτότοκη. Ίσως μάλιστα για τον λόγο αυτό, αλλά και λόγω της έμφυτης θετικής του στάσης για τον άνθρωπο, ο Παπαδιαμάντης περιβάλλει στο έργο του τη Φραγκογιαννού με συμπάθεια¹³ και, αντίστροφα, εμφανίζεται να διατηρεί «σ' όλη του τη ζωή

¹² Πρβλ. *Ε. Α. Κοκόλη*, όπ. ανωτ. (σημ. 4), σελ. 21.

¹³ *L. Katona*, Επικαιρότητα και Αξίες του Παπαδιαμάντη, εις: περ. «Σκιάθος», τχ. 20, 1981, σελ. 3 και *Guy (Michel) Saunier*, όπ. ανωτ. (σημ. 6), σελ. 243, 248 επ.

προβληματικές σχέσεις με το ζήτημα της τεκνογονίας»¹⁴. Επομένως, οι παραστατικές περιγραφές που παρατίθενται στη «Φόνισσα» είναι αληθινές όχι μόνον ως προς τις εκεί τοποθεσίες, όπου εκτυλίσσεται η πλοκή του έργου, αλλά και ως προς τη γενικότερη κατάσταση και τα προβλήματα της τότε τοπικής (σκιαθίτικης) κοινωνίας¹⁵. Εξάλλου, ακόμη και ορισμένοι δευτεραγωνιστές της «Φόνισσας», που εμφανίζονται και σε άλλα έργα του Παπαδιαμάντη, όπως π.χ ο βαυαρός ιατρός του νησιού Γουλιέλμος Βιλδ, ο πατήρ Ιωάσαφ, ο Παπανικόλας κ.ά., αποδεικνύεται ότι ήσαν υπαρκτά πρόσωπα¹⁶, ενώ και κάποια άλλα πρόσωπα του έργου, όπως ο «*φύσει ορμητικός και παράφορος*» γιος της Φραγκογιαννούς Μήτρος ή Μούτρος, που είχε επιχειρήσει να σκοτώσει την ίδια του τη μητέρα και την αδελφή του (κεφ. Δ', σελ. 33 επ.=III, 436 επ.), παρουσιάζει πολλά κοινά στοιχεία με τον αδελφό του Παπαδιαμάντη Γιώργη. Ο τελευταίος είχε συχνές εμπλοκές με τη δικαιοσύνη (δίκες, φυλακίσεις κ.λπ.), απολύθηκε από τη δουλειά του τον Φεβρουάριο 1904, μετά από νευρικό κλονισμό που υπέστη, και, τελικά, απεβίωσε ένα χρόνο αργότερα¹⁷.

8. Ωστόσο, για το πρόσωπο της Φραγκογιαννούς δεν υπάρχει αποσαφηνισμένη άποψη ως προς το εάν υπήρξε πράγματι, καθώς οι γνώμες διίστανται. Από τη μία πλευρά ο *Ιωάννης Φραγκούλας*, μακρινός συγγενής του Παπαδιαμάντη και επί δεκαετίες ερευνητής της σκιαθίτικης ιστορίας¹⁸, αποφαινεται¹⁹ ότι «η Φραγκογιαννού δεν ήταν υπαρκτό πρόσωπο», αν και ταυτόχρονα παραδέχεται ότι «κοντά

¹⁴ Π. Μουλλά (επιμ.), Α. Παπαδιαμάντης αυτοβιογραφούμενος, Αθήνα: Εστία, 1999 (1974¹), σελ. μστ'.

¹⁵ *Ελευθ. Ανδρεαδάκη / Ανν. Αποστολίδου*, Ανθρωπολογία και Λογοτεχνία: Το παράδειγμα της «Φόνισσας» του Παπαδιαμάντη, εις: περ. Εθνολογία, τχ. 6-7/1998-1999, Αθήνα, 2000, σελ. 448-449.

¹⁶ *Ε. Α. Κοκόλη*, όπ. ανωτ. (σημ. 4), σελ. 26 επ. και *Ιω. Φραγκούλα*, Ανερευνήτες πτυχές της ζωής του Αλέξ. Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Ιωλκός 1988, σελ. 40 σημ. 44 και σελ. 92 σημ. 111.

¹⁷ *Φώτη Δημητρακόπουλου*, Λεύκωμα Παπαδιαμάντη, Αθήνα: εκδ. Ergo, 2001, σελ. 75, 94, 114, 136 και 139.

¹⁸ Βλ. *Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου*, Μινύρισμα πτηνού χειμαζόμενου. Φιλολογικά στον Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Καστανιώτης, 1986, σελ. 127-128.

¹⁹ *Ιω. Φραγκούλα*, όπ. ανωτ. (σημ. 16), σελ. 108.

στο σπίτι του Παπαδιαμάντη, κάτω από το Καρπετέικο αρχοντικό, προς το δρόμο, έμεναν δύο οικογένειες με το επίθετο Φραγκογιάννη». Από την άλλη πλευρά, ο Ξ. Α. Κοκόλης²⁰, γνωστός και αυτός μελετητής του παπαδιαμαντικού έργου, παραθέτει πληροφορία του Οκτάβιου Μερλιέ, ο οποίος επανειλημμένα είχε επισκεφθεί τη Σκιάθο και τις αδελφές του Παπαδιαμάντη περί τη δεκαετία του 1930. Σύμφωνα, λοιπόν, με όσα σημειώνει ο Μερλιέ στον πρόλογο των «Γραμμάτων» του το 1934²¹, η νεότερη αδελφή του Παπαδιαμάντη, η Κυρατσούλα, του είχε διηγηθεί ότι μία συντοπίτισσά της, η «Παπαδοπούλαινα», ήταν φίλη με τη «διαβόητη» Φραγκογιαννού, τη «Φόνισσα» («La Papadopoulaina était une amie de la fameuse Frangoyannou, la Tueuse...»), η οποία όμως «δεν πέθανε κοντά στον βράχο του Αι-Σώστη, αλλά κανονικά στο κρεβάτι της». Ο Κοκόλης²² πιθανολογεί ότι η εν λόγω Φραγκογιαννού «θα πρέπει(...) να είχε, τουλάχιστον, τις ίδιες με την ηρωίδα του “κοινωνικού μυθιστορήματος” απόψεις για τις αξίες της ζωής των κοριτσιών - αν όχι και κάποιες σχετικές δραστηριότητες». Επίσης και ένας άλλος γνωστός μελετητής, βιογράφος και εκδότης των «Απάντων» του Παπαδιαμάντη, ο Γιώργος Βαλέτας²³, δέχεται για τη Φραγκογιαννού ότι «δεν έκανε τα φονικά έργα, αλλά μέσα στο πάθος της τα μελετούσε». Μολονότι κάπως αντικρουόμενες οι απόψεις αυτές, επιτρέπουν πάντως την αναγωγή στο συμπέρασμα ότι η Φραγκογιαννού, έστω και αν υπήρξε ως όνομα και πρόσωπο, όμως δεν απασχόλησε ποτέ με τυχόν εγκληματική δραστηριότητα τη σκιαθίτικη κοινωνία της εποχής της και, επομένως, τα όσα περιγράφονται γι' αυτήν στη «Φόνισσα» αποτελούν πιθανότατα μια μορφή μυθοπλασίας. Μυθοπλασίας, όμως, δοσμένης από τον

²⁰ Ξ. Α. Κοκόλης, Για τη «Φόνισσα» του Παπαδιαμάντη - Δύο μελετήματα, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1993 (1984¹), σελ. 28.

²¹ Octave Merlier, Α. Παπαδιαμάντη, Γράμματα, 1934, σελ. λζ', κατά παραπομπή του Ξ. Α. Κοκόλη, όπ. ανωτ. (σημ. 4), σελ. 29.

²² Ξ. Α. Κοκόλης, όπ. ανωτ. (σημ. 4), σελ. 29.

²³ Γ. Βαλέτα, Παπαδιαμάντης, Η ζωή, το έργο του, η εποχή του, Αθήνα: Βίβλος, 1955, σελ. 607, και μεταγενέστερη ανατύπωση από τις εκδ. Γιοβάνη, χ.χ., ως 6^{ος} τόμος των «Απάντων» του.

Παπαδιαμάντη, όπως θα φανεί στη συνέχεια, με τέτοια διεισδυτικότητα, ώστε η «Φόνισσα» να εγγίζει τα όρια μιας αληθινής και κατά μέγα μέρος αξιόπιστης ψυχολογικής περιγραφής.

IV. Οι τρεις φάσεις στην εγκληματική πορεία της «Φόνισσας».

9. Ειδικότερα, το όλο ψυχόγραμμα της Φραγκογιαννούς απεικονίζεται στη «Φόνισσα» με μία πορεία τριών φάσεων, που έχει σχεδόν μαθηματική ακρίβεια ως προς την προοδευτική της εξέλιξη και αναμφίβολα πείθει για την αληθοφάνειά της:

10. Κατά την *πρώτη φάση*, η Φραγκογιαννού, η οποία έχει γενικώς τα χαρακτηριστικά μιας πονηρής, ετοιμόλογης, πολυπράγμονος αλλά και εξαιρετικά ταλαιπωρημένης από τη μητέρα της και, γενικά, από τη ζωή αντρογυναίκας (πρβλ. κεφ. Α', σελ. 5, κεφ. Β', σελ. 16, κεφ. Γ', σελ. 27, και κεφ. Θ', σελ. 74, 76=III, 417, 424, 431-432 και 464, 465 αντίστοιχα), δεν θεωρεί αρχικά ούτε η ίδια ότι θα μπορούσε ποτέ να σκοτώσει ένα μικρό κοριτσάκι, έστω και για να το απαλλάξει από τα βάσανα της ζωής. Βέβαια συχνά στο παρελθόν *«την ήκουσαν να δογματίζει ότι ο άνθρωπος δεν συμφέρει να κάμνη πολλά κορίτσια, και ότι το καλύτερον είναι να μη πανδρεύεται κανείς. Η δε συνήθης ευχή της προς τα μικρά κοράσια ήτο "να μη σώσουν!... να μην πάνε παραπάνω!"*. Και άλλοτε προέβη επί τσοούτον ώστε να είπη: *Τι να σας πω!... Έτσι τού 'ρχεται τ' ανθρώπου, την ώρα που γεννιώνται, να τα καρυδοπνίγη!...»*. Ωστόσο, όπως επισημαίνει αμέσως μετά ο συγγραφέας, *«Ναι μεν το είπεν, αλλά βεβαίως δεν θα ήτον ικανή να το κάμη ποτέ... Και η ίδια δεν το επίστευε»* (κεφ. Β', III, 428=Γαλαξίας, σελ. 21-22).

Θα πρέπει, πάντως, στο σημείο αυτό να αναφερθεί ότι η Φραγκογιαννού, προτού προχωρήσει στην πρώτη ανθρωποκτονία της, που αφορούσε μάλιστα τη νεογέννητη εγγονή της, είχε ήδη

δώσει κάποια σημεία ότι θα μπορούσε να υπερβεί το κατώφλι των απλών σκέψεων και λέξεων και να προχωρήσει στο λεγόμενο «πέραςμα στην [εγκληματική] πράξη» (passage à l'acte). Έτσι, ήδη, σε παλαιότερες εποχές, συνήθιζε να πηγαίνει σε κηδείες μικρών κοριτσιών, αισθανόμενη κατά την εξόδιο ακολουθία «*μεγάλην και ιεράν ανακούφισιν*» και «*βαστάζουσα [η ίδια] εις τας χείρας της (...)* το εν είδει λίκνου μικρόν φέρετρον» (κεφ. Ε', σελ. 47=III, 445). Επιπλέον, είχε κλέψει χρήματα από το κομπόδεμα της μητέρας της, θεωρώντας εαυτήν αδικημένη για την ασήμαντη προίκα που της είχε δοθεί (κεφ. Γ', σελ. 24=III, 430) και, ακόμη, ασχολούμενη με βότανα και μαγγανείες, είχε προβεί σε τουλάχιστον μία έκτρωση κυοφορούμενου βρέφους, το οποίο είχε συλλάβει ως «*καρπόν της αμαρτίας*» η γνωστή της Μαρούσα (κεφ. ΙΑ', σελ. 101 επ.=III, 482 επ.). Όμως, όσον αφορά την ανθρωποκτονία της εγγονής της, και παρά το εγκληματικό της παρελθόν, η Φραγκογιαννού, στην πρώτη αυτή φάση, έχει αρκετούς δισταγμούς, τους οποίους πάντως βαθμιαία αρχίζει να ξεπερνάει, συμβιβαζόμενη έτσι όλο και περισσότερο με την ιδέα ενός βίαιου θανάτου της μικρής εγγονής της από την ίδια. Συγκεκριμένα, όταν ρωτήθηκε από τη δευτερότοκο κόρη της για τη μικρή «*Τι κάνει το κορίτσι;... μην πέθανε;*», η Φραγκογιαννού απάντησε «*κυνικώς*»: «*Αμμ' σαν είχε πεθάνει, τάχα τί;*» (κεφ. Δ', σελ. 31=III, 435). Και αργότερα, λίγο πριν από την ανθρωποκτονία της εγγονής, αρχίζει να διερωτάται μήπως «*δεν [θα] έπρεπε τω όντι, αν δεν ήσαν τυφλοί οι άνθρωποι, να βοηθούν την μάστιγα, την διαπτερών Αγγέλων πλήπτουσαν, αντί να ζητούν να την εξορκίσουν; (...)* Δεν έπρεπεν ημείς, ως καλοί χριστιανοί, να βοηθώμεν το έργον των Αγγέλων; (...) Τα κορίτσια της τάξεως ταύτης [=της φτωχολογιάς] είναι τα μόνα εφτάψυχα! Φαίνονται ως να πληθύνονται επίτηδες, δια να κολάζουν τους γονείς των, απ' αυτόν τον κόσμον ήδη. Α! όσον το συλλογίζεται κανείς, "ψηλώνει ο νους του!"» (κεφ. Ε', σελ. 49=III, 447).

11. Μέσα από αυτές τις λεγόμενες στην Εγκληματολογία «τεχνικές της εκλογίκευσης ή εξουδετέρωσης» (*techniques of neutralization*), εκλαμβάνοντας δηλ. τον φόνο μικρών κοριτσιών ως προέκταση του έργου των αγγέλων και άρα ως οιονεί θρησκευτικό καθήκον, ή έστω ως κάτι το επιτρεπόμενο από τη θρησκεία, η Φραγκογιαννού είχε «*παραλογίσει*» πλέον, δηλ., κατά τον συγγραφέα, «*είχε εξαρθεί εις ανώτερα ζητήματα*» (την ίδια έκφραση θα μπορούσε, βέβαια να χρησιμοποιήσει κανείς και για τον Ρασκόλνικωφ στο «Έγκλημα και Τιμωρία» του Ντοστογιέφσκυ, έργο το οποίο άλλωστε ο Παπαδιαμάντης είχε μεταφράσει στα Ελληνικά το 1889)²⁴. «*Δεν ενόει καλά τι έκαμνε, και δεν ωμολόγει εις εαυτήν τι ήθελε να κάμη*». «*Είχε "ψηλώσει" ο νους της*». Και τότε υπερέβη τους τελευταίους δισταγμούς της και έπνιξε την εγγονή της (σελ. 49-50=III, 447-448). Είχε επέλθει, δηλ., στην ψυχή της Φραγκογιαννούς, όπως ορθά παρατηρήθηκε από τον *Χρ. Μαλεβίτση*²⁵ και τη *Μαρία Αρχιμανδρίτου*²⁶, μία εξέγερση του νου, μία «ύβρις» για διόρθωση της δημιουργίας και πάντως, σύμφωνα με την έννοια που αποδίδεται σε αυτή την ιδιόμορφη φράση («ψηλώνει ο νους»), η Φραγκογιαννού «κόντευε να τρελαθεί»²⁷.

Αμέσως μετά η Φραγκογιαννού «...είχε στηρίξει με τας δύο χείρας το μέτωπον, και είχε παύσει να σκέπτεται. Της εφάινετο ότι δεν έζη πλέον» (κεφ. Ζ', σελ. 58=III, 453). «*Η γραία Χαδούλα από της ημέρας εκείνης έζησε ζωήν τύψεων, ανησυχίας*» (κεφ. Η', σελ.

²⁴ Η μετάφραση αυτή του Παπαδιαμάντη επανεκδόθηκε από τις εκδ. «Ιδεόγραμμα» το 1992. Ως προς τις επιδράσεις που δέχθηκε ο Παπαδιαμάντης από τον Ντοστογιέφσκυ και τις ομοιότητες ή και διαφορές ανάμεσα στη «Φόνισσα» και στο «Έγκλημα και Τιμωρία» βλ. π.χ. *Α. Τερζάκη*, Οι «Επιδράσεις», εις: περ. «Νέα Εστία», Χριστούγεννα 1941, σελ. 55' *Αλ. Χρύση*, Έγκλημα και Ιστορία. Από τη φιλοσοφία του Ντοστογιέφσκυ στην πράξη του Ρασκόλνικωφ, εις: *Αφρ. Κουκουτσάκη* (εισαγωγή και επιμέλεια), Εικόνες Εγκλήματος, Αθήνα: Πλέθρον, 1999, σελ. 207 επ. και *Στέλιου Ράμφου*, Η παλινωδία του Παπαδιαμάντη (1976), εις: *του ιδίου*, Τριώδιον, Αθήνα: Αρμός, 1995, 39-97: 82 επ.

²⁵ Βλ. *Χρ. Μαλεβίτση*, Υπό τη σκέπη της Γλυκοφιλούσας, εις: Μνημόσυνο του Αλεξ. Παπαδιαμάντη, Αθήνα: «Ευθύνη» (τετράδια «Ευθύνης» αρ. 15), 1981, σελ. 81.

²⁶ Βλ. *Μ. Αρχιμανδρίτου*, Έγκλημα και Λογοτεχνία: Η «Φόνισσα» του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, εις: Επιστ. Επετηρίδα «Αρμενόπουλου», τ. 20, Θεσσαλονίκη, 1989, σελ. 235.

²⁷ Βλ. Απαντα Αλ. Παπαδιαμάντη, Κριτική έκδ. *Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου*, τ. III, Αθήνα: Δόμος 1989², 1984¹), σελ. 717 (γλωσσάρι), με περαιτέρω παραπομπή εις: *Γ. Α. Ρήγα*, Σκιάθου λαϊκός πολιτισμός, τ. Γ', σελ. 98.

63=III, 457). Μάλιστα δεν τολμούσε να εισέρχεται σε εκκλησίες όπου γινόταν λειτουργία, διότι *«εφοβείτο τον Αρχάγγελον, τον αγριωπόν»* (κεφ. Η', σελ. 68=III, 460). Από την άλλη όμως πλευρά, πιστεύοντας ότι ίσως οι ενέργειές της ήσαν δικαιολογημένες, ζητούσε από τους Αγίους, και εδώ ο συγγραφέας κάνει λόγο για *«έμμονον ιδέαν»*, να της δώσουν *«σημείο σήμερα... να κάμω μία καλή πράξι, ένα ψυχικό, για να γαληνιάσ' η ψυχή μου κ' η καρδούλα μου[=της]!»* (κεφ. Η', σελ. 68=III, 460). Θεωρώντας, δε, ότι το θεϊκό αυτό σημείο τής δόθηκε, όταν είδε δύο μικρά κορίτσια να παίζουν στο χείλος μιας στέρνας γεμάτης νερό (κεφ. Θ', σελ. 71=III, 462), *«εδίστασε προς στιγμήν [και] ησθάνθη μέσα της φοβεράν πάλην»*, αλλ' έπειτα, παίρνοντας τη μεγάλη «απόφαση», τα έπνιξε ρίχνοντάς τα στη στέρνα (κεφ. Θ', σελ. 73=III, 463).

12. Ήδη η Φραγκογιαννού, σε αυτή τη *δεύτερη φάση* των εγκλημάτων της, φαίνεται πλέον να έχει εξοικειωθεί αρκετά με την ιδέα να σκοτώνει μικρά κοριτσάκια, πιστεύοντας μάλιστα ότι ενδεχομένως έχει και τη συγκατάθεση του Θεού, εν ονόματι του οποίου νομίζει ότι ενεργεί. Η εξοικείωσή της αυτή φαίνεται και από τον ψύχραιμο και ευέλικτο τρόπο, με τον οποίο καταφέρνει κάθε φορά να αποσειεί από επάνω της τις όποιες υποψίες (π.χ. κεφ. Ζ', σελ. 59 επ., κεφ. Θ', 74 επ.=III, 453 επ., 464 αντίστοιχα). Ωστόσο, σε μία επόμενη περίπτωση μικρού κοριτσιού που πνίγηκε και που αφορούσε την επτάχρονη Ξενούλα, οι υποψίες των αρχών αρχίζουν όντως να πέφτουν στη Φραγκογιαννού, έστω και αν αυτή όχι μόνο δεν είχε προκαλέσει τον πνιγμό της Ξενούλας, αλλ' αρχικά, *«εξ εμφύτου ορμής (...) ηθέλησε να φωνάξη και να τρέξη εις βοήθειαν»* (κεφ. Ι', σελ. 84=III, 471). Γεγονός είναι πάντως ότι η Φραγκογιαννού τελικά παρέλειψε να τη βοηθήσει να σωθεί (πρβλ. ά. 307 ΠΚ). Θεώρησε μάλιστα η Φραγκογιαννού, ότι ο Θεός είχε εισακούσει αντίστοιχες ευχές της για πνιγμό της μικρής και ότι επομένως της είχε δώσει ένα ακόμη σημείο επίνευσης των πράξεων

της (θεοδικία) (κεφ. Ι', σελ. 83-84=III, 471). Επιπλέον, με διάφορες ευκαιρίες, η Φραγκογιαννού διακηρύσσει ότι, έστω και αν είναι αμαρτωλή (καθώς είχε παραβιάσει την εντολή «Ου φονεύσεις»), όμως *«κάθε αμαρτία έχει και τη γλύκα της»* (κεφ. ΙΑ', σελ. 96=III, 479). Ακόμη, διατείνεται: *«Δεν το έκαμα για κακό»* (κεφ. ΙΑ', σελ. 91=III, 475). *«Ερευνώσα [δε] την συνείδησίν της, εν πράγμα εύρισκεν ὅ,τι είχε κάμει και τότε και τώρα το είχε κάμει δια καλόν»* (κεφ. ΙΑ', σελ. 102=III, 483). Όμως ήδη οι τύψεις αρχίζουν να προσλαμβάνουν τη μορφή ονειρικών - εφιαλτικών παραισθήσεων: Μία *«φωνή βρέφους, κλαύμα»* της φαίνεται στον ύπνο της ότι μοιάζει *«με την φωνήν της μικράς εγγονής της»* (κεφ. ΙΑ', σελ. 103=III, 483). Τέσσερα κεφάλια λαχανίδες που τις έδωσε ο πατέρας της γίνονται *«τέσσερα μικρά κεφάλια ανθρώπινα νεκρικά»* (κεφ. ΙΒ', σελ. 111=III, 488). Τρία γερμανικά τάλληρα με την εικόνα της Παναγίας μεταλλάσσουν σε *«τρία προσωπάκια μικρά, πελιδνά, με σβησμένα ματάκια (...) προσωπάκια μικρών κορασίδων»* (κεφ. ΙΒ', σελ. 111=III, 488). Από μία στέρνα, την οποία επίσης ονειρεύεται, *«εξέρχεται (..) μία βαθεία, πολύ βαθεία, αλλόκοτος βοή (...) σχεδόν ωμίλει ως άνθρωπος (...) "Φόνισσα!...Φόνισσα!..."»* (κεφ. ΙΓ', σελ. 119=III, 494). Και ακόμη, σαν να κρεμιούνται *«αίφνης από τον λαιμόν της (...) ως κομβολόγιον»* τα αλλοιωμένα προσωπάκια των τριών κοριτσιών που η Φραγκογιαννού είχε πνίξει (κεφ. ΙΓ', σελ. 120=III, 495).

13. Όμως η Φραγκογιαννού σε μία μετέπειτα *τρίτη φάση* εμφανίζεται να λησμονεί *«όλας τας τύψεις, τας οποίας είχεν αισθανθή αλγεινώς υπό τας μελανάς πτέρυγας των ονείρων της»* (κεφ. ΙΔ', σελ. 125=III, 498), και να ετοιμάζεται για ένα νέο έγκλημα: *«ως εν αλλοφροσύνη και εν πλάνη ονείρου, έτεινεν την χείρα προς το λίκνον, εντός του οποίου ωλόλυζε το μικρόν (...). Ησθάνετο την στιγμήν εκείνην αγρίαν χαράν να πνίξη το μικρόν θυγάτριον»* (επρόκειτο για το μικρό κοριτσάκι του Γιάννη Λυρίγκου, που γλύτωσε

τότε την τελευταία στιγμή) (κεφ. ΙΔ', σελ. 126=III, 498). Ήδη, όμως, η Φραγκογιαννού αρχίζει πλέον να νοιώθει απόλυτα εξοικειωμένη με την εγκληματική της δραστηριότητα, να καταπνίγει τις τύψεις της και, επιπλέον, να αισθάνεται -όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Παπαδιαμάντης- μίαν «αγρίαν χαράν» την ώρα που σκοτώνει τα αθώα θύματά της. Αρχίζει δηλ. να διαπράττει εγκλήματα όχι τόσο διότι πιστεύει πως εκτελεί κάποια, υποτίθεται, θεία αποστολή, αλλά προ πάντων διότι αισθάνεται ικανοποίηση από την ίδια τη διάπραξη του εγκλήματος. Πρόκειται για το αίσθημα εκείνο που ο Edgar Allan Poe σ' ένα από τα δεισδυτικά διηγήματα του, τον «Μαύρο Γάτο», αποκαλεί «το πνεύμα της διαστροφής» (the Spirit of Perverseness), δηλ. τη ροπή που έχει ορισμένες φορές ο άνθρωπος «να κάνει το κακό για το κακό και μόνο»²⁸. Δεν προκαλεί, επομένως, απορία και έκπληξη το ότι λίγο μετά η Φραγκογιαννού επιχειρεί (ανεπιτυχώς) να σκοτώσει ένα μικρό κοριτσάκι, το Δαφνώ (κεφ. ΙΕ', σελ. 137=III, 506), και ότι σκοτώνει, τελικά το παιδί του Λυρίγκου

²⁸ Βλ. *E. A. Πόε*, Ο Μαύρος Γάτος, εις: *Διηγήματα*, μτφρ. *Νίκου Σκουλά* (=Κοσμά Πολίτη), Αθήναι: Ατλαντίς, χ. χ., σελ. 97-98. Αξίζει να σημειωθεί ότι δύο χρόνια μετά τη δημοσίευση του «Μαύρου Γάτου» ο Πόε επανήλθε διεξοδικότερα στην προβληματική του «πνεύματος της διαστροφής», αφιερώνοντας στο θέμα αυτό ένα σχετικά άγνωστο στην Ελλάδα διήγημά του με τον χαρακτηριστικό τίτλο «The Imp of the Perverse», δηλ. «Ο Δαίμονας της Διαστροφής» (1845). Η προσέγγιση που γίνεται εκεί, και που φέρνει στον νου μετέπειτα θεωρίες του Freud για το «ένστικτο του θανάτου» (1920) (πρβλ. *N. E. Κουράκη*, *Εγκληματολογικοί Ορίζοντες*, τ. Β', Αθήνα: Α. Ν. Σάκκουλας, 1991¹, σελ. 48 και σημ. 85 και 86), είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα: «Η διαστροφή (perverseness) (...) είναι πράγματι ένα αίτιο χωρίς κίνητρο, ένα κίνητρο χωρίς αίτιο. Κάτω από την επίδρασή της ενεργούμε χωρίς αντιληπτό σκοπό· ή εάν αυτό μοιάζει με αντίφαση στους όρους, μπορούμε να τροποποιήσουμε την πρόταση λέγοντας, ότι κάτω από την επίδρασή της ενεργούμε για τον λόγο ότι δεν θα έπρεπε. Θεωρητικά δεν υπάρχει λόγος περισσότερο παράλογος από αυτόν· αλλά στην πράξη δεν υπάρχει άλλος πιο ισχυρός. Σε ορισμένα άτομα και κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις, [η διαστροφή] γίνεται αληθινά ακαταμάχητη. Όσο σίγουρος είμαι ότι αναπνέω, αλλά τόσο πιστεύω ότι μια βεβαιότητα για τον άδικο ή λανθασμένο χαρακτήρα μιας οποιασδήποτε πράξης είναι συχνά η μοναδική ακατανίκητη δύναμη που μας εξωθεί, μόνη αυτή, στην πραγμάτωση της πράξης. Κι αυτή η αχαλίνωτη τάση να κάνει κανείς το κακό για χάρη του κακού δεν επιδέχεται καμιάν ανάλυση ή διαίρεση σε απώτερα στοιχεία. Είναι μια ώθηση θεμελιώδης, πρωτόγονη, στοιχειώδης» (μετάφραση από τον γράφοντα). Χρήσιμο είναι να επισημανθεί ότι ο Πόε είχε ασχοληθεί ενεργά με τις ψυχολογικές εξελίξεις της εποχής του (κυρίως χρησιμοποιείτο τότε ο όρος «Φρενολογία») και είχε προβεί τον Μάρτιο 1836 σε βιβλιοπαρουσίαση του έργου του *L. Miles*, «Phrenology, and the Moral Influence of Phrenology», Philadelphia 1835 (η βιβλιοπαρουσίαση έγινε στο «Southern Literary Messenger» [II 286-287] και επαναδημοσιεύθηκε στα αμερικανικά Άπαντα του Πόε [Works, VIII, 252-255]). - Πρβλ. *Edward Hungerford*, *Poe and Phrenology*, εις: *American Literature* 2 (1930-1931), 205-231. Για τη γενικότερη σχέση της λογοτεχνίας με την ψυχο(παθο)λογία και το έγκλημα βλ. μ.ά. *Δημ. Κουρέτα*, *Ανώμαλοι χαρακτήρες εις το αρχαίον δράμα*, Αθήναι 1951 (α' έκδ. με τίτλο «Αι ψυχώσεις εις την λογοτεχνίαν. Αρχαία Ελληνικά Δράματα, Αθήναι 1930, passim), και *Π. Κρανιδιώτη*, *Εκτροπής Εγκώμιον*. Άρθρα και Δοκίμια, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1995, 47 επ.

(κεφ. ΙΕ', σελ. 142-143=III, 509-510). Και ενώ προσπαθεί να αποφύγει τα όργανα της κρατικής εξουσίας που την καταδιώκουν, ψάχνοντας να βρει κάποια βάρκα ή περιφερόμενη σε σπηλιές και λόχμες (κεφ. ΙΣΤ', σελ. 147 επ.=III, 513), ακούει σε όνειρο - εφιάλτη για μία φορά ακόμη «τα κλαυθμηρίσματα των ακάκων νηπίων» και τη βοή του θαλάσσιου κύματος, το οποίο, σαν να προερχόταν από στέρνα, «εβρυχάτο μ' έναρθρον φωνήν - Φόνισσα - Φόνισσα!» (κεφ. ΙΣΤ', σελ. 150=III, 515). Ήδη η Φραγκογιαννού έχει φθάσει στα όρια των αντοχών της και εύχεται «να μην κοιμηθώ άλλην φοράν εις την ζωήν της, αν ήτον δια να βλέπη τέτοια όνειρα. Ο θάνατος θα είναι ο κάλλιστος των ύπνων - αρκεί να μην έχη κακά όνειρα!» (κεφ. ΙΣΤ', σελ. 150=III, 515). Την επόμενη, όμως, στιγμή η Φραγκογιαννού εγκαταλείπει αυτήν την απαισιόδοξη αντίληψη και προσπαθεί να φθάσει στον βράχο του Αι - Σώστη, ώστε να εξομολογηθεί στον εκεί γέροντα παπ' Ακάκιο και, ίσως, να σωθεί με κάποιο από τα περαστικά πλοία (κεφ. ΙΣΤ', σελ. 150-151=III, 515-516). Ούτε σκέψη δηλ., για αυτοκτονία! Τελικά, όμως, η Φραγκογιαννού, σε ένα είδος "κάθαρσης" της τραγωδίας της, θα πνιγεί «εις το πέραμα του Αγίου Σώστη, εις τον λαιμόν τον ενώνοντα τον βράχον του ερημητηρίου με την ξηράν, εις το ήμισυ (όπως αναφέρει συμβολικά ο συγγραφέας) του δρόμου, μεταξύ της θείας και της ανθρωπίνης δικαιοσύνης» (κεφ. ΙΗ', σελ. 158=III, 520), χωρίς δηλ. να υποστεί τελικά την τιμωρία της, ούτε από την ανεπαρκή ανθρωπίνη δικαιοσύνη, ούτε από τη θεϊκή με τον διαφορούμενο ρόλο της²⁹, αλλά τιμωρούμενη από την ίδια τη φύση και τους νομοτελειακούς της κανόνες: Πνιγμόν έδωσε, πνιγμόν έλαβε³⁰.

VI. Η σχέση της Φόνισσας με τις ψυχώσεις και τις "αλτρουιστικές ανθρωποκτονίες".

²⁹ Guy (Michel) Saunier, όπ. ανωτ. (σημ. 6), σελ. 250-251.

14. Από το ψυχογράφημα που μας δίνει ο Παπαδιαμάντης για τη Φραγκογιαννού προκύπτει, βέβαια, όπως επισημάνθηκε ήδη, η εξελικτική κατά φάσεις πορεία της από τη δύσκολη υπέρβαση των αρχικών δισταγμών της κατά το πρώτο έγκλημα (της εγγονής της) (πρώτη φάση), στη βαθμιαία εξοικείωση προς την ιδέα της εκτέλεσης εγκλημάτων «για το καλό» των μικρών κοριτσιών που σκοτώνονται ωςάν από θεϊκό χέρι (δεύτερη φάση) και, τέλος, στη σχεδόν απόλυτη πώρωση, εκεί όπου το έγκλημα προκαλεί αφ' εαυτού μία «άγρια χαρά» και γίνεται, έως ένα βαθμό, αυτοματοποιημένα, κάτι σαν «ονειρικό αυτόματο»³¹. Πάντως σε όλες αυτές τις φάσεις η ηρωίδα του έργου διατηρεί πλήρη επαφή με το περιβάλλον της, γνωρίζει πολύ καλά ότι είναι «αμαρτωλή» και ότι διαπράττει εγκλήματα, αφαιρώντας τη ζωή των άλλων, γι' αυτό άλλωστε και νοιώθει συνεχώς τύψεις, σε καμία, δε, περίπτωση δεν εκδηλώνει διάθεση αυτοκτονίας ή κατάθλιψης³², έστω και αν συχνά διαισθάνεται ότι οι προσπάθειες διαφυγής της είναι μάλλον μάταιες (π.χ, κεφ. ΙΑ', σελ. 91=III, 475: «...στον άλλο κόσμο θ' ανταμώσω τον πατέρα σας...»). Επιπλέον, δεν αναφέρονται στο έργο ως προς τη Φραγκογιαννού ακουστικές ψευδαισθήσεις, ηχώ της σκέψης και παραληρητικές ιδέες, αν και η βοή του νερού που προσλαμβάνεται ως φωνή «Φόνισσα, Φόνισσα» θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι βρίσκεται στα όρια μεταξύ παραίσθησης και ψευδαίσθησης. Πάντως, κατ' αρχήν η Φραγκογιαννού δεν φαίνεται να εντάσσεται στις κλασικές περιπτώσεις ενδογενών ψυχώσεων, δηλ. της σχιζοφρένειας και της διπολικής ή μανιοκαταθλιπτικής ψύχωσης, σύμφωνα με τα διεθνώς παραδεκτά κριτήρια διάγνωσης του *Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας*³³.

³⁰ *Ε. Α. Κοκόλη*, όπ. ανωτ. (σημ. 4), σελ. 58 και *Σ. Καργάκου*, Ξαναδιαβάζοντας τη «Φόνισσα», Αθήνα: Gutenberg, 1987, σελ. 50.

³¹ *Ε. Γ. Ασλανίδη*, Το μητρικό στοιχείο στη «Φόνισσα» του Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Ράππας, 1988, σελ. 19 σημ. 3.

³² Πρβλ. *Χρ. Αντωνοπούλου*, Μια ψυχοκοινωνιολογική προσέγγιση της Φόνισσας (Α. Παπαδιαμάντης), εις: Η κοινωνική διάσταση του έργου του Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Οδυσσέας, 2000, σελ. 32.

³³ Βλ. *Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας*, όπ. ανωτ. (σημ. 10), F20, σελ. 106 και F31, σελ. 143 επ.

15. Βέβαια, είναι γεγονός ότι στη νομολογία των δικαστηρίων μας αναφέρεται η περίπτωση μητέρας που είχε αποπειραθεί να σκοτώσει το ηλικίας 10 μηνών βρέφος της σε αγροτική περιοχή της Χαλκιδικής, χορηγώντας του με μπιμπερό υδροχλωρικό οξύ, και θεωρώντας ότι έτσι ενεργούσε για το καλό του, επειδή, δηλ., δεν ήθελε να το δει αργότερα να αρρωστήσει από ψυχική νόσο, όπως η ίδια. Η γυναίκα αυτή κρίθηκε ακαταλόγιστη, διότι, σύμφωνα με τις ψυχιατρικές γνωματεύσεις, έπασχε από χρόνια άτυπη ψύχωση, ή, κατ' άλλη άποψη, από σχιζοφρενική ψύχωση παρανοειδούς τύπου με διαταραχές από τη σκέψη, το συναίσθημα, την κίνηση και τη συμπεριφορά.

Η διαφορά όμως από την περίπτωση της Φραγκογιαννούς είναι ότι στην περίπτωση της νομολογίας, η παρ' ολίγον φονέας του παιδιού της, ηλικίας 28 ετών, είχε κατά νου όχι μόνο να «φαρμακώσει» τα παιδιά της (είχε κι άλλα δύο), αλλά και να αυτοκτονήσει η ίδια, «για να μην τα βλέπει αργότερα σαν την ίδια» (άλλωστε, ψυχολογικά προβλήματα είχαν και δύο εκ των αδελφών της). Εξάλλου, μόλις έδωσε στο παιδί της το δηλητήριο και εκείνο άρχισε να κλαίει δυνατά και γοερά, η δράστις, προφανώς μεταμελούμενη, έσπευσε να τηλεφωνήσει στη μητέρα της, χάρη στην κινητοποίηση της οποίας το παιδί σώθηκε. Επιπλέον, η δράστις είχε παρουσιάσει ψυχολογικά προβλήματα και κατά το παρελθόν, οπότε καταλαμβάνονταν από μελαγχολία και τάσεις απομόνωσης, πίστευε, δε, ότι «τις έχουν κάνει μάγια», ενώ σε αρκετές περιπτώσεις θεωρούσε υπαίτιο της όλης κατάστασης τον σύζυγό της, «μια και κατά τους ισχυρισμούς της, ο τελευταίος γνώριζε καλά πως είναι ψυχικά άρρωστη, αλλά, παρ' όλα αυτά, σκόπιμα της έκανε τρία παιδιά για να παιδεύει και αυτήν και εκείνα που μοιραία, λόγω κληρονομικότητας, θα της έμοιαζαν και θα γινόντουσαν και αυτά ψυχασθενή»³⁴.

³⁴ Η επί λέξει παράθεση φράσεων γίνεται από το υπ' αρ. 323/1995 απαλλακτικό για τη δράστιδα Βούλευμα του Συμβουλίου Πλημμελειοδικών Χαλκιδικής, περ. «Υπεράσπιση», 2/1996, 352 επ.

16. Παρεμφερής είναι και μία ακόμη περίπτωση δράστη (πατέρα), ο οποίος, «χωρίς να προηγηθεί καμία διαφωνία, φιλονικία ή άλλη διατάραξη της οικογενειακής τους ζωής», έριξε ένα βάζο στο πρόσωπο της (ακόμη) κοιμώμενης συζύγου του, προξενώντας της πολλαπλά τραύματα, συνέχισε επιτιθέμενος κατά των δύο ανήλικων τέκνων του και τραυματίζοντάς τα, ευτυχώς, ελαφρά, τέλος, δε, αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει, κόβοντας τις φλέβες των χεριών του και την κοιλιακή του χώρα με κομμάτι γυαλιού. Από τις μαρτυρικές καταθέσεις προκύπτει ότι ο δράστης «έτρεφε ιδιαίτερη αγάπη και τρυφερότητα προς την σύζυγο και τα παιδιά τους». Όμως, σύμφωνα με τις γνωματεύσεις των ψυχιάτρων, έπασχε «από ψύχωση με παραληρητικές ιδέες υποτιμητικού, μειονεκτικού και ταπεινωτικού περιεχομένου», στη δε εγκληματική του ενέργεια προέβη «για να λυτρωθεί (πιθανότατα) ο ίδιος, η σύζυγός του και τα παιδιά του, στους οποίους πίστευε ότι επισώρευσε δεινά»³⁵.

17. Στις ανωτέρω περιπτώσεις, οι οποίες επιστημονικά ορίζονται ως «αλτρουιστικές ανθρωποκτονίες»³⁶, βασική μορφή είναι αυτή της συνδυασμένης ανθρωποκτονίας - αυτοκτονίας και μάλιστα από μητέρα που ενεργεί στο πλαίσιο μείζονος καταθλιπτικής διαταραχής ή -δευτερευόντως- σχιζοφρένειας, αλλά και άγχους ότι κάποιος κίνδυνος απειλεί ή φαίνεται να απειλεί τους αγαπημένους της. Κατά κανόνα εδώ, όπως και στις προαναφερθείσες δύο νομολογιακές περιπτώσεις, πρόκειται για σαφείς ψυχωτικές διαταραχές που αίρουν τον καταλογισμό. Υπάρχει, ωστόσο, και ένα σημαντικό ποσοστό τέτοιων περιπτώσεων με υστερική σημειολογία, χωρίς άλλα

³⁵ Βλ. Βούλευμα υπ' αρ. 3693/1993 του Συμβουλίου Πλημμελειοδικών Αθηνών, περ. Αρμενόπουλος ΜΖ', 1993, 945 επ.

³⁶ Βλ. Γ. Αλεβιζόπουλου, Δικαστική Ψυχιατρική, Αθήνα: Μ. Παρισιάνου, 1998 σελ. 90 και τις εκεί βιβλ. παραπομπές. Βλ. επίσης *Ioanna Manolaraki*, *Infanticidio e figlicidio: Problemi criminologici e psichiatrico forensic*, Tesi di laurea, Università di Milano, Anno Academico 2001-2002, σελ. 73 επ. και *Isabella Merzagora Betsos*, *Demoni del Focolare. Mogli e madri che uccidono*, δακτυλογραφημένο κείμενο προς εκτύπωση, Μιλάνο 2004, ιδίως σελ. 78 επ. και 81.

ψυχοπαθολογικά ευρήματα. Να υποθέσει, άραγε, κανείς ότι θα μπορούσε να υπαχθεί εδώ και η περίπτωση της Φραγκογιαννούς;

18. Μία τέτοια προσέγγιση δεν φαίνεται να ευσταθεί. Όπως τονίσθηκε ήδη, βασική προϋπόθεση για να χαρακτηριστεί μία ανθρωποκτονία ως «αλτρουιστική» είναι να υπάρχει το στοιχείο της έντονης αγάπης προς τα πρόσωπα που υφίστανται την ανθρωποκτόνο επίθεση και, μάλιστα, επίθεση προερχόμενη κατά κανόνα από τους γονείς ή τα γονεϊκά υποκατάστατα του παιδιού. Όμως, στην περίπτωση της Φραγκογιαννούς οι ενέργειές της δεν διαπνέονται από αισθήματα αγάπης προς τα θύματα της. Κάθε άλλο! Όπως ορθά παρατηρήθηκε από τη *Γαλάτεια Σαράντη*³⁷ «η Φραγκογιαννού έχει εξυπνάδα, έχει μυαλό, έχει κρίση, έχει μαχητικότητα, μόνο αγάπη δεν έχει», ενώ και για τον *Παπαγιώργη*³⁸ η Φόνισσα «στα μύχιά της- κρύβει [απλώς] μια κακοφορμισμένη μητρική αγάπη».

VI. Τα βαθύτερα κίνητρα για τις ανθρωποκτονίες της Φόνισσας.

19. Πιθανότερη, λοιπόν, φαίνεται η εκδοχή ότι η Φραγκογιαννού σκότωνε κυρίως για να φέρει ένα ψυχικό αντιστάθμισμα στις τεράστιες ταλαιπωρίες που υπέστη καθ' όλη την διάρκεια της ζωής της ως γυναίκα, για να εκτονώσει δηλ. το μίσος της προς την κοινωνία, αλλά και προς το ίδιο το γυναικείο φύλο, το οποίο υποτίθεται ότι έφταιγε για όλη της την κατάντια³⁹. Το ότι η διάπραξη των φόνων είχε αυτό το βαθύτερο κίνητρο και όχι την υποτιθέμενη λύτρωση των μικρών κοριτσιών από τα επικείμενα βάσανα της ζωής

³⁸ Βλ. *Κ. Παπαγιώργη*, Αλέξανδρος Αδαμαντίου Εμμανουήλ, Αθήνα: Καστανιώτης, 2002, σελ. 190.

³⁹ Πρβλ. *Ε. Τζέμπελίκο*, ανωτ., υπό 4, *Μαρ. Γκασούκα*, Η κοινωνική θέση των γυναικών στο έργο του Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Φιλippότης, 1998, σελ. 161 και 164. Πρβλ. *Ξ. Χαράλάμπους*, Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη «Η Φόνισσα»: Οι ψυχικές διαδρομές μέχρι το φόνο, εις: περ. «Διαβάζω», Ιούλιος - Αύγουστος 2004, σελ. 143 επ., η οποία συσχετίζει τη συμπεριφορά της Φραγκογιαννούς και με το μίσος προς τη μητέρα της.

προκύπτει και από τα αισθήματα, τα οποία βίωσε η Φραγκογιαννού, όταν, έχοντας πλέον εξοικειωθεί απόλυτα με την ιδέα του εγκλήματος, διέπραξε την τελευταία της ανθρωποκτονία: «*Ησθάνετο την στιγμήν εκείνην αγρίαν χαράν να πνίξη το μικρόν θυγάτριον*». «Στην πραγματικότητα», λοιπόν, την ώρα εκείνη, όπως επισημαίνει ο *Στεργιόπουλος*⁴⁰ «την είχε ολόκληρη κυριέψει η σκοτεινή ηδονή του εγκλήματος», αυτό, που, όπως προαναφέραμε, ο Πόε χαρακτηρίζει ως το «πνεύμα της διαστροφής». Εάν όμως αποκλεισθεί η περίπτωση των ενδογενών ψυχώσεων, παραμένει ωστόσο το καίριο ερώτημα για το είδος της τυχόν ψυχικής διαταραχής ή διαταραχής της συμπεριφοράς, από το οποίο ενδεχομένως έπασχε η Φραγκογιαννού.

VII. Η συμπεριφορά της Φόνισσας ως περίπτωση ψυχικής διαταραχής.

20. Μία πιθανή εξήγηση, που, όπως είδαμε, προτάθηκε, από τον υφηγητή *Φ. Σκούρα*, συνδέει τη συμπεριφορά της Φραγκογιαννούς με την «ψυχοορμητική “καταναγκαστική” ψυχονεύρωση». Σύμφωνα με τη σύγχρονη ορολογία του *Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας* (Π.Ο.Υ.), που επεξεργάσθηκαν για την ελληνική γλώσσα οι Καθηγητές *Στεφανής, Σολδάτος και Μαυρέας*, πρόκειται στην περίπτωση αυτή για «ιδεοψυχαναγκαστική διαταραχή»⁴¹, με ιδεολοπτικές σκέψεις και ψυχαναγκαστικές πράξεις ή ιεροτελεστίες. Όμως, τα ψυχαναγκαστικά συμπτώματα, ως αυτοτελής κατηγορία διαταραχών της συμπεριφοράς, ιδίως, δε, οι ιδεοληπτικές σκέψεις, εμφανίζουν κατά τον Π.Ο.Υ. στενή σχέση με την κατάθλιψη, ενώ στην περίπτωση της Φραγκογιαννούς δεν περιγράφεται πουθενά κάποια καταθλιπτική διαταραχή. Επιπλέον, τα ψυχαναγκαστικά συμπτώματα πρέπει να είναι πηγή δυσφορίας και ο ασθενής να ανθίσταται ακόμη ανεπιτυχώς σ’ ένα τουλάχιστον από αυτά, ενώ στην

⁴⁰ *Κ. Στεργιόπουλου*, *Ο Παπαδιαμάντης σήμερα. Διαίρεση και χαρακτηριστικά της πεζογραφίας του*, (1977¹), εις: *Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου* (επιμ.), *όπ. ανωτ.* (σημ. 8), σελ. 267.

περίπτωση της Φραγκογιαννούς η κυριότερη από τις ιδέες αυτές, ότι δηλ. τα μικρά κορίτσια δεν πρέπει να έρχονται στον κόσμο και, εάν έρχονται, να θανατώνονται, ουδέποτε αμφισβητήθηκε σοβαρά από αυτήν. Ακόμη και η ιδέα ότι η ίδια η Φραγκογιαννού ενομιμοποιείτο να θανατώνει μικρά κορίτσια για να τα γλυτώνει από τα βάσανα της ζωής και του φύλου τους, δεν τέθηκε ποτέ από αυτήν υπό αμφισβήτηση, αλλ' απλώς επιζητήθηκε -μέσω θεοδικίας- η θεία επίνευση για τις αντίστοιχες εγκληματικές πράξεις της. Τέλος, έστω και αν αρχικά, κατά τη διάπραξη των πρώτων της ανθρωποκτονιών και προτού πραγματώσει την ιδέα της να «γλυτώνει» με ανθρωποκτονίες τα μικρά κορίτσια από βάσανα, η Φραγκογιαννού «*ησθάνθη μέσα της φοβεράν πάλην*» (κεφ. Θ', σελ. 73=III, 463) όμως στη συνέχεια, το αίσθημα που τελικά επεκράτησε, όταν τις διέπραττε, ήταν μόνον η «*άγρια χαρά*» (κεφ. ΙΔ', σελ. 126=III, 498).

21. Μία άλλη πιθανή εξήγηση προτάθηκε, όπως αναφέραμε ήδη, από τον επ. Καθηγητή κ. Ερ. Τζεμπελίκου, ο οποίος συσχετίζει τη συμπεριφορά της Φραγκογιαννούς με την περίπτωση της αντικοινωνικής συμπεριφοράς ή δυσκοινωνικής διαταραχής της προσωπικότητας. Σε γενικές γραμμές η άποψη αυτή, σύμφωνα με τα κριτήρια του *Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας*⁴², φαίνεται έως ένα βαθμό να έχει έρεισμα: Η Φραγκογιαννού παρουσιάζει πράγματι συναισθηματική σκληρότητα και αδιαφορία στα συναισθήματα των άλλων (αν και βοήθησε κατ' επανάληψη τον γιο της Μούτρο: κεφ. ΣΤ', σελ. 51 επ., 54 επ.=III, 448 επ., 451 επ.). Έχει, επίσης, πολύ μικρή ανοχή στη ματαίωση και χαμηλό ουδό στην εκτόνωση της επιθετικότητάς της. Ωστόσο, δυσκολότερα μπορεί κανείς να δεχθεί στην περίπτωση της Φραγκογιαννούς τα υπόλοιπα κριτήρια αυτής της διαταραχής, όπως αναφέρονται από τον Παγκόσμιο Οργανισμό

⁴¹ Βλ. *Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας*, όπ. ανωτ. (σημ. 10), F42, σελ. 177 επ.

⁴² Βλ. *Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας*, όπ. ανωτ. (σημ. 10), F60.2, σελ. 256 επ.

Υγείας. Έτσι, εάν κρίνει κανείς από τον τρόπο με τον οποίο τη βοήθησε έπειτα από χρόνια η γνωστή της Μαρούσα (κεφ. ΙΑ', σελ. 93 επ.=III, 477 επ.), δεν φαίνεται να της λείπει η ικανότητα στη διατήρηση σχέσεων διάρκειας. Επίσης, αν ληφθούν υπόψη οι εντονότερες τύψεις από τις οποίες διακατεχόταν η Φραγκογιαννού μετά την τέλεση των εγκλημάτων της, δεν μπορεί να γίνει εδώ λόγος για ανικανότητά της να βιώσει ενοχή, έστω βέβαια και αν οι τύψεις αυτές δεν ήταν στη συνέχεια αρκετές να την αποτρέψουν, ως εμπειρία, από νέα εγκλήματα. Περαιτέρω, δεν φαίνεται να υπάρχει στη Φραγκογιαννού έντονη και «εκσημασμένη» τάση της να ρίχνει το φταίξιμο στους άλλους ή να προσφέρει αληθοφανείς εκλογικεύσεις για την εγκληματική συμπεριφορά της, αφού τα όσα ισχυρίζεται για την «κακή μοίρα» των κοριτσιών της εποχής της τα εκλαμβάνει και η ίδια ως βάσιμα και δεν τα επικαλείται απλώς ως πρόσχημα για να αποσεισει τις ευθύνες της.

22. Τέλος, και ένα ακόμη κριτήριο του Π.Ο.Υ. δεν καλύπτεται εδώ πλήρως, δηλ. η τυχόν καταφανής και επίμονη στάση έλλειψης υπευθυνότητας και σεβασμού απέναντι στα κοινωνικά πρότυπα, τους κανόνες και τις υποχρεώσεις. Ασφαλώς η αφαίρεση ανθρώπινης ζωής, και ιδίως νεογέννητου παιδιού, αποτελεί πράξη αποδοκιμαστέα και αντίθετη στους κοινωνικούς κανόνες και, επίσημα τουλάχιστον, καταδικάζεται από όλους. Δεν πρέπει όμως να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι, όπως έχει ήδη τονισθεί κατ' επανάληψη⁴³, σε μη ανεπτυγμένες κοινωνίες πατριαρχικής δομής τα κορίτσια θεωρούνται βάρος για την κοινωνία και, συνακόλουθα, ενθαρρύνεται η εξάλειψή τους ή, έστω, η διαφοροποίησή τους από τα «παιδιά», που είναι μόνο τα αγόρια (ακόμη και ο Παπαδιαμάντης αναφέρει χαρακτηριστικά στη

⁴³ Βλ. Γ. Χαριτάκη, Η παιδοκτονία της «Φόνισσας», εις: «Νέα Εστία», Χριστούγεννα 1941, σελ. 48, Ν. Courakis, Contribution à une analyse pluridisciplinaire de l' infanticide, εις: Revue pénitentiaire et de Droit pénal, 1978, σελ. 351 επ., Ν. Βέη, Ο πάπυρος του Ιλαρίωνος και η «Φόνισσα» του Παπαδιαμάντη, περ. «Νέα Εστία», τ. ΚΒ', τχ. 264, Χριστούγεννα 1937, σελ. 15 επ., Μ. Αρχιμανδρίτου, Έγκλημα και Λογοτεχνία: Η «Φόνισσα» του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, εις: Επιστ. Επετηρίδα «Αρμενόπουλου», τ. 20, Θεσσαλονίκη, 1989, σελ. 234.

«Φόνισσα», κεφ. Β', σελ. 18=III, 426, ότι άλλο το παιδί, και άλλο το κορίτσι!: «και η ανδραδέλφη (...) με (...) εν' άλλο παιδίον κ' εν κοράσιον ανήλικα»). Βέβαια στη Σκιάθο το ζήτημα δεν τίθεται τόσο πολύ στη βάση μιας πατριαρχικής δομής της οικογένειας, αφού οι περισσότεροι άνδρες έλειπαν ως μετανάστες ή ναυτικοί και οι οικογένειες λειτουργούσαν κυρίως με γυναίκες⁴⁴, οι οποίες μάλιστα σε πολλά έργα του Παπαδιαμάντη, όπως και στη «Φόνισσα», εμφανίζονται ανδροπρεπείς και παντρεμένες με αδύναμους άνδρες⁴⁵. Όμως, επειδή υπήρχε τότε, ιδίως στα νησιά των Σποράδων, αλλά έως πρόσφατα και στην υπόλοιπη Ελλάδα⁴⁶, εθιμικός κανόνας να προικίζονται οι νέες κοπέλλες, προ πάντων, δε, η «κανακαρά» (πρωτότοκη), με σπίτι και με μετρητά⁴⁷, η γέννηση κοριτσιών, όπως επισημάνθηκε ήδη ανωτέρω (υπό 7), δημιουργεί δυσβάσταχτα οικονομικά προβλήματα στις οικογένειες, με αποτέλεσμα είτε να μένουν ανύπαντρες οι κοπέλες και να μαραζώνουν έγκλειστες στο σπίτι⁴⁸, είτε η οικογένειά τους να γίνεται αντικείμενο σκληρών εκβιασμών και πιέσεων από τους υποψήφιους γαμπρούς⁴⁹. Μάλιστα οι κάτοικοι της γειτονικής Σκοπέλου είχαν ξεσηκωθεί πολλές φορές για την κατάργηση αυτού του εξοντωτικού εθίμου, το οποίο αποτελούσε αιτία συνεχών τριβών και εντάσεων⁵⁰. Επομένως η Φραγκογιαννού,

⁴⁴ Πρβλ. *Τ. Χρυσάφη*, Η αποκρυπτογράφηση του Παπαδιαμάντη. Μικρή Εισαγωγή, Σέρρες: εκδ. Χρυσάφη, 2003³, σελ. 78.

⁴⁵ *Guy (Michel) Saunier*, όπ. ανωτ. (σημ. 6), σελ. 244 και *Ι. Ορφανίδου*, Η «Φόνισσα» ως κοινωνικό μυθιστόρημα. Μια παράλληλη ανάγνωση προς τα Ρόδινα ακρογιάλια, εις: Η κοινωνική διάσταση του έργου του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Οδυσσεύς, 2000, σελ. 266.

⁴⁶ Βλ. *Κ. Ρωμαίου*, Κοντά στις ρίζες. Έρευνα στον ψυχικό κόσμο του, Αθήνα, 1959, σελ. 357 επ. = *του ιδίου*, Εμείς οι Έλληνες. Μορφές ευαισθησίας του λαϊκού πολιτισμού, Αθήνα, 1974, σελ. 63 επ.

⁴⁷ Βλ. π.χ. *Γ. Α. (φον) Μάουρερ*, Ο Ελληνικός Λαός, Εισαγωγή - Σχόλια Τάσου Βουρνά, Μτφρ. Όλγας Ρουμπάκη, Αθήνα: Αφοί Τολίδη, 1976 (γερμ. 1835¹), 105 επ., 148-149, 153, 234-235, 685-686, *Αναστ. Χριστοφιλόπουλου*, Βυζαντινόν και Μεταβυζαντινόν Δίκαιον εις τα διηγήματα του Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών (Ε.Ε.Β.Σ.), τ. ΚΣΤ', Αθήνα, 1956, σελ. 329-330, *Α. Σ. Γεωργιάδη*, Το ιδιωτικό δίκαιο στα διηγήματα του Παπαδιαμάντη, εις: περ. «Ελληνική Δικαιοσύνη», 44: 2003, 1-13: 9-10.

⁴⁸ Βλ. *Μαρ. Γκασούκα*, Η κοινωνική θέση των γυναικών στο έργο του Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Φιλίππότης, 1998 σελ. 79 επ.

⁴⁹ Βλ. *Γ. Βλαχογιάννη*, Ένας άγραφος γυναικείος νόμος και η «Φόνισσα» του Παπαδιαμάντη, εις: περ. «Νέα Εστία», τ. ΚΓ', τχ. 265, 1.1.1938, σελ. 11-12 και κεφ. Β', σελ. 21=III, 428 της «Φόνισσας».

⁵⁰ Βλ. Βλ. *Γ. Βλαχογιάννη*, όπ. ανωτ. (σημ. 49), σελ. 12, *Guy (Michel) Saunier*, όπ. ανωτ. (σημ. 6), σελ. 227 και *Α. Σ. Γεωργιάδη*, όπ. ανωτ. (σημ. 47), σελ. 9' ως προς αντίστοιχες διαμαρτυρίες στη Σκιάθο πρβλ. *Χρ. Β. Χειμωνά*, Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης και τα νομικά, έκδ. περ. «Δικαίωση», Αρχείο Σκιάθου 16, Αθήνα, 1983, σελ. 11 επ.

διεκδικώντας για τον εαυτό της τον ρόλο κάποιας συνεργού στο υποτιθέμενο έργο των αγγέλων να αφαιρούν τις ζωές νεογέννητων ή μικρών κοριτσιών, δεν ερχόταν κατ' ουσίαν σε αντίθεση με τα κοινωνικά πρότυπα, τους κανόνες και τις υποχρεώσεις των συμπολιτών της, αλλά μόνο με τους κανόνες της θρησκευτικής ηθικής και του επίσημου κράτους. Αξιοσημείωτο είναι άλλωστε ότι ακόμη και στις προηγμένες χώρες της Ευρώπης κατά τον 19^ο αι. η ανθρωποκτονία μικρών κοριτσιών, γι' άλλους εν μέρει λόγους απ' ό,τι στη Σκιάθο, εθεωρείτο ως ένα συνηθισμένο φαινόμενο⁵¹.

VII. Καταληκτικά συμπεράσματα για την ψυχο(παθο)λογική ιδιαιτερότητα της Φόνισσας και την ποινική της αντιμετώπιση.

23. Ενόψει των ανωτέρω, η υπόθεση της αντικοινωνικής ή δυσκοινωνικής διαταραχής της προσωπικότητας δεν φαίνεται να καλύπτει επαρκώς την περίπτωση της Φραγκογιαννούς, πολύ, δε, περισσότερο αφού δεν λαμβάνονται υπόψη και οι ιδεοληπτικές της σκέψεις και ο ρόλος της, όπως πίστευε η ίδια, ότι εκτελεί μία θεία αποστολή.

24. Περισσότερο εύλογη εμφανίζεται, με τα δεδομένα αυτά, η ένταξη της Φραγκογιαννούς στην κατηγορία της αναφερόμενης από τον Π.Ο.Υ ως «σχιζότυπης διαταραχής». Μάλιστα κατά τον *Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας*⁵², αρκεί να συντρέχουν 3 ή 4 από τα παρατιθέμενα εννέα κριτήρια διάγνωσης, για να καταφασθεί η διαταραχή. Απαιτείται, έτσι, το άτομο να φαίνεται ψυχρό και απόμακρο, να έχει μειωμένη επαφή με τους άλλους και τάση για κοινωνική απόσυρση, επίσης, δε, να παρουσιάζει παράξενη, εκκεντρική ή παράδοξη συμπεριφορά. Έως εδώ η Φραγκογιαννού φαίνεται να πληροί τις προϋποθέσεις, αφού στο έργο δεν υπάρχουν ενδείξεις για ιδιαίτερες φιλίες ή σχέσεις της

⁵¹ Βλ. *K. Laster*, *Infanticide: A litmus test for feminist criminological theory*, εις: *Ngairé Naffine* (ed.), *Gender, Crime and Feminism*, Aldershot / Brookfield USA etc: Dartmouth, 1995 (1989¹), σελ. 152.

Φραγκογιαννούς με τους άλλους, ενώ αντίθετα επισημαίνεται ότι ήταν και αυτή, κατά τα λεγόμενα της μητέρας της, μία «*μικρή Στριγλίτσα*» (κεφ. Β', σελ 16=III, 424), όπως αντίστοιχα και η μητέρα της «*ήτο μία από τας στρίγλας της εποχής της*» (κεφ. Α', σελ. 7=III, 418). Αμφότερες, μάλιστα, ασχολούνταν με βότανα και μαγανείες, η δε μητέρα της Φραγκογιαννούς και με μάγια (κεφ. Γ' και Α', σελ. 27 και 7=III, 432 και 418). Επομένως πρέπει να υπήρχε στη Φραγκογιαννού έντονο το στοιχείο της εκκεντρικότητας και της υποτιθέμενης επικοινωνίας με χθόνιες και υπέργειες δυνάμεις. Στο ίδιο πλαίσιο και για τους ίδιους λόγους θα πρέπει να ενταχθεί και ένα ακόμη χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτών των περιπτώσεων, δηλ. οι παράξενες πεποιθήσεις ή η μαγική σκέψη, που επηρεάζουν τη συμπεριφορά και ευρίσκονται σε διάσταση με την υπο-πολιτισμική ομάδα, στην οποία ανήκει το άτομο. Όμως, και ορισμένα άλλα (τρία) κριτήρια αυτής της διαταραχής φαίνεται ότι αρμόζουν στην κλινική εικόνα της Φραγκογιαννούς: (α) Καχυποψία ή παρανοϊκές ιδέες (πράγματι, η Φραγκογιαννού πίστευε ότι είχε να εκτελέσει θεόθεν μια ειδική αποστολή). (β) Ιδεοληπτικές σκέψεις χωρίς εσωτερική αντίσταση (όπως προαναφέρθηκε, η Φραγκογιαννού φαίνεται να διακατέχεται πλήρως και συνεχώς από την ιδέα ότι τα νέα κορίτσια δημιουργούν, ήδη από τη γέννησή τους, ανυπέρβλητα προβλήματα στα ίδια και στις οικογένειές τους, και γι' αυτό πρέπει να πεθαίνουν). (γ) Οι ασυνήθιστες αντιληπτικές εμπειρίες, περιλαμβανομένων σωματοαισθητικών ή άλλων παραισθήσεων (χαρακτηριστική είναι εδώ η βοή του νερού που άκουγε η Φραγκογιαννού και που μεταλλασσόταν βαθμιαία και παραισθητικά ή ίσως και ψευδαισθητικά σε «*έναθρον φωνήν - Φόνισσα - Φόνισσα!*»). Δύο άλλα γνωρίσματα αυτής της διαταραχής, δηλ. η ασαφής, λεπτολόγος ή στερεότυπη σκέψη και τα κατά καιρούς ψυχωσικόμορφα επεισόδια με έντονες παραισθήσεις ή ψευδαισθήσεις, αφορούν ενδεχομένως βαρύτερες ψυχοπαθολογικές μορφές αυτής της διαταραχής και δεν φαίνονται να

⁵² Βλ. *Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας*, όπ. ανωτ. (σημ. 10), F21, σελ. 118 επ.

επαληθεύονται στην περίπτωση της Φραγκογιαννούς. Πάντως, εφόσον ο ανωτέρω ψυχολογικός χαρακτηρισμός της σχιζότυπης διαταραχής ευσταθεί⁵³, η Φραγκογιαννού αναδεικνύεται με την εγκληματική της δράση σε πρόσωπο μειωμένου καταλογισμού, πρόσωπο, δηλ., το οποίο διαθέτει μεν την ικανότητα διάγνωσης του αδίκου, αλλ' έχει μειωμένη την ικανότητα συμμόρφωσης με την

⁵³ Με την άποψη του κειμένου συμφωνεί και ο Καθηγητής της Ψυχιατρικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κ. Κώστας Σολδάτος, ο οποίος, όταν έθεσα υπόψη του την παρούσα εργασία, είχε την καλωσύνη να μου αποστείλει ηλεκτρονική επιστολή όπου αναφέρονται και τα εξής: «Με πολύ ενδιαφέρον “έριξα μια ματιά” στο κείμενο που μου στείλατε και ζήτησα από το συνεργάτη μου Επίκουρο Καθηγητή Ψυχιατρικής κ. Ι. Ζέρβα (ο οποίος συμβαίνει να είναι και λογοτέχνης) να το διαβάσει προσεκτικά στο λίγο διαθέσιμο χρόνο. Η γνώμη και των δύο μας είναι ότι το κείμενο είναι πολύ προσεγμένο και τεκμηριωμένο και με σεβασμό όχι μόνο στο γράμμα της ψυχιατρικής νοσολογίας αλλά και στην ουσία της. Τεκμηριώνεται καλά το επιχείρημα της Φραγκογιαννούς ως σχιζότυπης προσωπικότητας. Συμφωνώ με την απόρριψη των διαγνώσεων της ψυχαναγκαστικής διαταραχής και της αντικοινωνικής προσωπικότητας. Παρότι, όπως καθαρά σημειώνεται, μιλάμε θεωρητικά για ένα αμφισβητούμενο πρόσωπο, θα μπορούσε να έχει ισχύ και η διάγνωση της παραληρητικής διαταραχής. Η χρονιότητα και η έκταση των συμπτωμάτων της όμως πλησιάζει περισσότερο την πιθανή διάγνωση σ' αυτή της σχιζότυπης διαταραχής. Ευχαριστώ που μας δώσατε την ευκαιρία να διαβάσουμε την πραγματεία σας(...)».

Εξάλλου, και η συνάδελφός μου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (Νομική Σχολή) Λέκτωρ κ. Αγλαΐα Λιούρδη, ειδικευμένη σε θέματα (ψυχ)ιατρικού δικαίου, σε κείμενό της που μου παρέδωσε χωρίς να διαβάσει την παρούσα εργασία, καταλήγει και αυτή στην εκδοχή της σχιζότυπης διαταραχής, αλλά σε συνδυασμό και με τρεις άλλες μορφές διαταραχών, οι οποίες χαρακτηρίζουν τις λεγόμενες «προψυχωτικές προσωπικότητες ή χαρακτήρες» και οδηγούν σε δικαστική απόφαση για μειωμένο καταλογισμό, κατ' ά. 36 και 38 ΠΚ. Ειδικότερα στο κείμενό της η κ. Λιούρδη σημειώνει και τα εξής: «(...) [Υποστηρίζεται και η εκδοχή ότι] η Φραγκογιαννού θα θεωρηθεί μειωμένου καταλογισμού (ά. 36ΠΚ), διότι η διαταραχή της προσωπικότητάς της δεν φτάνει στα σημεία της πλήρους ανικανότητας.

Την τελευταία θέση υιοθετώ και εγώ με το εξής σκεπτικό:

Η Φραγκογιαννού ανήκει στις λεγόμενες «προψυχωτικές προσωπικότητες ή χαρακτήρες». Συγκεκριμένα συνδυάζει:

αα) Στοιχεία παρανοϊκής προσωπικότητας, όπως διάχυτη καχυποψία και αμφισβήτηση καθώς και εχθρικότητα.

ββ) Στοιχεία σχιζοειδούς προσωπικότητας όπως συναισθηματική ψυχρότητα. Τα άτομα με την παραπάνω προσωπικότητα χωρίς να χάνουν την επαφή με την πραγματικότητα, προτιμούν να ζουν κλεισμένοι στον εαυτό τους, είναι ανίκανοι να εκφράσουν θυμό όταν πρέπει και χρειάζεται και βρίσκουν διέξοδο στη φαντασία τους.

γγ) Στοιχεία «αντικοινωνικής προσωπικότητας» (η λεγόμενη «ηθική παραφροσύνη» όπως την περιέγραψε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα ο Τζαίμς Πρίτσαρντ). Τα άτομα αυτά –όπως η Φραγκογιαννού εν προκειμένω- είναι ανίκανα να συμμορφωθούν με τις καθιερωμένες αρχές της κοινωνίας –παρά το γεγονός ότι καταλαβαίνουν τη διαφορά ανάμεσα στο καλό και στο κακό και έχουν επίγνωση των συνεπειών των πράξεών τους.

δδ) Τέλος, παρουσιάζει και στοιχεία της λεγόμενης «σχιζοτυπικής προσωπικότητας», η οποία είναι ένας συνδυασμός οριακής και σχιζοφρενικής διαταραχής.

Οι παραπάνω διαταραχές της προσωπικότητας, σύμφωνα με την ισχύουσα νομολογία αλλά και μεγάλο μέρος της θεωρίας, κατατάσσονται μεν στο βιολογικό κριτήριο της «νοσηρής διατάραξης των πνευματικών λειτουργιών» αλλά με την νομική έννοια της νόσου και όχι την ιατρική έννοια, η οποία είναι στενότερη, δεν μπορούν όμως οι παραπάνω διαταραχές –πάντα με την κρατούσα άποψη- να φθάσουν σε σημεία ανικανότητας προς καταλογισμό, όπως αυτή ορίζεται στο άρθρο 34 ΠΚ, διότι το αξιολογικό κριτήριο της ικανότητας διάγνωσης του αδίκου χαρακτήρα της πράξης, στα υπό συζήτηση άτομα υφίσταται κατά κανόνα. Όμως, ο παραπάνω συνδυασμός –όπως κατά τη γνώμη μου παρουσιάζεται στο πρόσωπο της Φραγκογιαννούς- οδηγεί άνευ ετέρου στην παραδοχή της μειωμένης ικανότητας προς καταλογισμό, όπως αυτός ορίζεται στο άρθρο 36 ΠΚ και άρα και στην ανάλογη μεταχείρισή της σύμφωνα με τα άρθρα 37 ΠΚ επ., ειδικότερα δε σύμφωνα με το άρθρο 38 ΠΚ».

αντίληψή του για τον άδικο χαρακτήρα των πράξεών του. Περαιτέρω, πρόκειται για άτομο ανεξέλεγκτο και άρα αντικειμενικώς επικίνδυνο για την κοινωνία. Γι' αυτό και αν προσαγόταν σε δίκη, θα έπρεπε, πιστεύω, να υπαχθεί στις ρυθμίσεις του ά. 38 ΠΚ, δηλ. να θεωρηθεί ως επικίνδυνη εγκληματίας με ελαττωμένο καταλογισμό⁵⁴ και να καταδικασθεί, επομένως, σε περιορισμό εντός ψυχιατρικού καταστήματος ή παραρτήματος φυλακών.

25. *Ευτύχησα να έχω διδάσκαλό μου τον τιμώμενο εδώ Καθηγητή και Ακαδημαϊκό Απόστολο Γεωργιάδη μόλις αυτός επέστρεψε από τη Γερμανία και ανέλαβε διδακτικά καθήκοντα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, το 1969. Υπήρξε πάντοτε προσηνής με τους φοιτητές και τους έδωσε πλούσια ερεθίσματα να εμβαθύνουν στα νομικά προβλήματα. Κυρίως, όμως τους έδωσε το μεγάλο παράδειγμα του ήθους. Και ακόμη, την έφεση για προσήλωση στην επιστήμη, χωρίς όμως να παραμελείται η ζώσα πραγματικότητα, η ίδια η ζωή. Χάρηκα ιδιαίτερα που ο εξαιρετος αυτός διδάσκαλος ασχολήθηκε πρόσφατα, κατά τον εναρκτήριο λόγο του στην Ακαδημία Αθηνών (2003), με ορισμένες πτυχές του έργου του Παπαδιαμάντη, ενός, δηλ. σύγχρονου Έλληνα που όχι μόνο απέδωσε αριστουργηματικά την ψυχοσύνθεση των ηρώων του, αλλά και προχώρησε, κατά την ωραία έκφραση του Ελύτη⁵⁵, σε μία «ειρηνική επανάσταση» για τα κακώς κείμενα που εμάστιζαν και μαστίζουν ακόμη τη χώρα μας⁵⁶. Πιστεύω*

⁵⁴ Πρβλ. *Α. Κοτσολή*, Εισαγωγή στη Δικαστική Ψυχιατρική, Αθήνα -Κομοτηνή: Α. Ν. Σάκκουλας, 2002³, σελ. 129 επ. *Αγλ. Λιούρδη*, Αρση και μείωση της ικανότητας προς καταλογισμό. Ενιαία ή διαφορετικά βιολογικά κριτήρια διάγνωσης;, εις: περ. «Υπεράσπιση», 1995, 233-249: 237 επ. και της *ιδίας*, Η ποινική αντιμετώπιση δραστών ελαττωμένης ικανότητας προς καταλογισμό κατά τα άρθρα 37 και 38 ΠΚ, εις: Μνήμη Νίκου Σ. Φωτάκη, Αθήνα/ Κομοτηνή: Α.Ν. Σάκκουλας, 1997, 109-122: 115 επ. Από τη σχετική αλλοδαπή βιβλιογραφία βλ. επίσης, ενδεικτικά: *Rolf Baer et al.*, Psychiatrie für Juristen, München/ Stuttgart: Beck/ Enke, 1988, 24 επ., 175 επ. και *Max Hamilton (ed.)*, Fish' s Schizophrenia, Bristol/ London/ Boston: Wright. PSG, 1984, ιδίως σελ. 65 και 178 (τα βιβλία ευρίσκονται στο Ποινικό Σπουδαστήριο της Νομικής Σχολής Αθηνών, οδός Σόλωνος 57).

⁵⁵ Βλ. *Οδ. Ελύτη*, Η μαγεία του Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Ύψιλον, 1996 (1976¹), σελ. 42.

⁵⁶ Για τον επαναστατικό και απειθαρχο χαρακτήρα του Παπαδιαμάντη, ήδη κατά την παιδική του ηλικία και κατά την περίοδο της στρατιωτικής του θητείας, βλ. π.χ. *Εμμ. Μοσχονά (επιμ.)*, Α. Παπαδιαμάντης, Αλληλογραφία. Σημειώσεις Octave Merlier, Αθήνα: Οδυσσεύς, 1981, σελ. ιστ', κβ', μη' και σημ. 191. Ως προς τις ίδιες τις επαναστατικές απόψεις του Παπαδιαμάντη στα διάφορα έργα του βλ. ιδίως *Ε. Ζάχου - Παπαζαχαρίου*, Ο Παπαδιαμάντης υπερασπιστής της βιοτεχνικής πόλης

ότι η παρούσα συμβολή μου στον Τιμητικό του Τόμο είναι προς την ίδια αυτή κατεύθυνση της αφοσίωσης στη Νομική Επιστήμη, αλλά χωρίς παραμέληση της ζώσας πραγματικότητας. Μιας πραγματικότητας που μας εμπλουτίζει, για παράδειγμα, με τους χυμούς της παπαδιαμαντικής λογοτεχνίας και με τα οδοιπορικά στη Σκιάθο. Και του είμαι ευγνώμων διότι αυτός και οι άλλοι διδάσκαλοί μου μας έδωσαν αυτό το κίνητρο για αναζητήσεις «εγγύς, πέραν και άνω της Νομικής Επιστήμης».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Άγρα Τέλλου*, Πώς βλέπουμε σήμερα τον Παπαδιαμάντη (α' δημ. 1936) εις: Ν.Δ. Τριανταφυλόπουλου (επιμ.), Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, 21 κείμενα, Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Φίλων, 1979, 119-188.
- Αλεβιζόπουλου Γιώργου*, Δικαστική Ψυχιατρική, Αθήνα: Μ. Παρισιάνου, 1998.
- Ανδρεαδάκη Ελευθ. / Ανν. Αποστολίδου*, Ανθρωπολογία και Λογοτεχνία: Το παράδειγμα της «Φόνισσας» του Παπαδιαμάντη, εις περ. Εθνολογία, τχ. 6-7/1998-1999, Αθήνα 2000, 441-465.
- Αντωνοπούλου Χριστ.*, Μία ψυχοκοινωνιολογική προσέγγιση της Φόνισσας (Α. Παπαδιαμάντης), εις: Η κοινωνική διάσταση του έργου του Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Οδυσσέας, 2000, 28-32.
- Αρχιμανδρίτου Μαρίας*, Έγκλημα και Λογοτεχνία: Η «Φόνισσα» του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, εις: Επιστ. Επετηρίδα «Αρμενόπουλου», τ.20, Θεσ/νικη, 1989, 231-237.
- Ασλανίδη Ε. Γ.*, Το μητρικό στοιχείο στην «Φόνισσα» του Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Ράππας, 1988.

(χώρας) και του κώδικα συμπεριφοράς της, εις: Η κοινωνική διάσταση του έργου του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, Αθήνα, 2000, 279-293: 280 επ. και *Μ. Σταφυλά*, Ο επαναστατημένος χριστιανός Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, εις: Η κοινωνική διάσταση του έργου του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, 2000, 331-342.

- Βαλέτα Γεωργ.*, Παπαδιαμάντης, η ζωή, το έργο του, η εποχή του, Αθήνα: Βίβλος, 1955 (και μεταγενέστερη ανατύπωση από τις εκδ. Χρ. Γιοβάνη, ως 6^{ος} τόμος των «Απάντων» του).
- Βέη Ν. Γ.*, Ο πάπυρος του Ιλαρίωνος και η «Φόνισσα» του Παπαδιαμάντη, περ. «Νέα Εστία», τ. ΚΒ΄, τχ. 264, Χριστούγεννα 1937, 15-18.
- Βλαχογιάννη Γιάννη*, Ένας άγραφος γυναικείος νόμος και η «Φόνισσα» του Παπαδιαμάντη, εις: περ. «Νέα Εστία», τ. ΚΓ΄, τχ. 265, 1.1.1938, 9-12.
- Courakis Nestor*, Contribution à une analyse pluridisciplinaire de l'infanticide, εις: Revue pénitentiaire et de Droit pénal, 978, 346-362.
- Γεωργιάδη Απ. Σ.*, Το ιδιωτικό δίκαιο στα διηγήματα του Παπαδιαμάντη, εις: περ. «Ελληνική Δικαιοσύνη», 44:2003, 1-13.
- Γκασούκα Μαρ.*, Η κοινωνική θέση των γυναικών στο έργο του Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Φιλιππότης, 1998.
- Δημητρακοπούλου Φώτη*, Λεύκωμα Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Ergo, 2001.
- του ιδίου*, Εισαγωγή και Επιμέλεια στο έργο «Η Φόνισσα» του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη με φωτογραφικό οδοιπορικό του *Γιάννη Μάγγου*, Αθήνα: Ergo, 2001.
- Δημοσθενόπουλου Δημ.*, Η «Φόνισσα» Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη. Εγκληματολογική Ανάλυσις. Η παιδοκτονία της «Φόνισσας», εις: Εργασίαι Τεταρτοετών Φοιτητών εις τας Φροντιστηριακάς Ασκήσεις του καθηγητού κ. Δημ. Καρανίκα, τχ. Α΄, Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ., 1968, 21-32.
- Ελύτη Οδυσσέα*, Η μαγεία του Παπαδιαμάντη, Αθήνα, Ύψιλον, 1996 (1976¹).
- Ζάχου - Παπαζαχαρίου Ε.*, Ο Παπαδιαμάντης υπερασπιστής της βιοτεχνικής πόλης (χώρας) και του κώδικα συμπεριφοράς της, εις: Η κοινωνική διάσταση του έργου του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Οδυσσέας, 2000, 279-293.
- Καλοσπύρου Νικ.*, Η αρχαιογνωσία του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Δόμος, 2002.
- Καράμβαλη Δημ.*, Η κοινωνική διάσταση στη «Φόνισσα» του Αλ. Παπαδιαμάντη, εις: Η κοινωνική διάσταση του έργου

- του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Οδυσσέας, 2000, 143-154.
- Καργάκου Σαράντου*, Ξαναδιαβάζοντας τη «Φόνισσα», Αθήνα, Gutenberg, 1987.
- Καρέλλη Ζωής*, Το αίσθημα στον Παπαδιαμάντη, εις: Μνημόσυνο του Αλέξ. Παπαδιαμάντη, Αθήνα: «Ευθύνη» (Τετράδια «Ευθύνης» αρ. 15), 1981, 11-18.
- Katona Laszlo*, Επικαιρότητα και Αξίες του Παπαδιαμάντη, εις, περ. «Σκιάθος», τχ.20, 1981, 2-12.
- Κοκόλη Ξ. Α.*, Για τη "Φόνισσα" του Παπαδιαμάντη. Δύο Μελετήματα, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1993 (1984¹).
- Κοτσαλή Λεωνίδα*, Εισαγωγή στη Δικαστική Ψυχιατρική, Αθήνα: Α. Ν. Σάκκουλας, 2002³.
- Κουρέτα Δημ.*, Ανώμαλοι χαρακτήρες εις το αρχαίον δράμα, Αθήναι, 1951 (α' έκδ. με τίτλο: Αι ψυχώσεις εις την λογοτεχνίαν. Αρχαία Ελληνικά Δράματα, Αθήναι, 1930).
- Κρανιδιώτη Παντ.*, Εκτροπής Εγκώμιον. Άρθρα και Δοκίμια, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1995.
- Laster Kathy*, Infanticide: A litmus test for feminist criminological theory, εις: *Ngairé Naffine* (Ed.), Gender, Crime and Feminism, Aldershot / Brookfield USA etc: Dartmouth, 1995 (1989¹), 151-164.
- Μαλεβίτση Χρ.*, Υπό την σκέπη της Γλυκοφιλούσας, εις: Μνημόσυνο του Αλέξ. Παπαδιαμάντη, Αθήνα: «Ευθύνη» (Τετράδια «Ευθύνης» αρ. 15), 1981, 67-92.
- Μάουρερ (φον) Γκέοργκ Λούντβιχ*, Ο Ελληνικός Λαός, Εισαγωγή - Σχόλια: Τάσου Βουρνά, Μετφρ. Όλγας Ρομπάκη, Αθήνα: Αφοί Τολίδη, 1976 (γερμ. 1835¹).
- Μοσχονά Εμμ.* (επιμ.), Α. Παπαδιαμάντης, Αλληλογραφία. Σημειώσεις Octave Merlier, Αθήνα: Οδυσσέας, 1981 (α' εκδ. Γραμμάτων από τον Οκτάβιο Μερλιέ, 1934).
- Merlier Octave*, Α. Παπαδιαμάντη, Γράμματα, 1934.
- Μουλλά Παν.* (επιμ.), Α. Παπαδιαμάντης Αυτοβιογραφούμενος, Αθήνα: «Εστία», 1999 (1974¹).

- Ορφανίδου, Ιωάννα*, Η «Φόνισσα» ως κοινωνικό μυθιστόρημα. Μία παράλληλη ανάγνωση προς τα Ρόδινα ακρογιάλια, εις: Η κοινωνική διάσταση του έργου του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Οδυσσεάς, 2000, 256-273.
- Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας (Π.Ο.Υ.)*, Ταξινόμηση (ICD-10) Ψυχικών Διαταραχών και Διαταραχών Συμπεριφοράς. Κλινικές περιγραφές και οδηγίες για τη διάγνωση, Απόδοση στα ελληνικά και επιμέλεια: *Κ. Στεφανής, Κ. Σολδάτος, Β. Μαυρέας*, Αθήνα: Ιατρικές εκδόσεις Βήτα, 1992 (α' έκδ. στη Γενεύη: 1977).
- Παπαγιώργη Κωστή*, Αλέξανδρος Αδαμαντίου Εμμανουήλ, Αθήνα: Καστανιώτης, 2002³.
- Παπαδημητρίου Ιω.*, Η «Φόνισσα» του Αλ. Παπαδιαμάντη. Εγκληματικότητας και ψυχολογία της «Φόνισσας», εις: Εργασίαι Τεταρτοετών φοιτητών εις τας Φροντιστηριακάς Ασκήσεις του Καθηγητού κ. Δημ. Καρανίκα, τχ. Β', Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ, 1968, 39-47.
- Πόε Έντγκαρ Άλλαν*, Ο Μαύρος Γάτος, εις: Διηγήματα, μτφρ. Νίκου Σκουλά (=Κοσμά Πολίτη), Αθήναι: Ατλαντίς, χ.χ., 95-105.
- Ρουμάνη, Γιώργου*, Αν δικαζόταν η «Φόνισσα» του Παπαδιαμάντη. Μία φιλολογική δίκη, Αθήνα, 1954.
- Ρωμαίου Κώστα*, Κοντά στις ρίζες. Έρευνα στον ψυχικό κόσμο του Ελληνικού λαού, Αθήνα 1959.
- του ιδίου*, Εμείς οι Έλληνες. Μορφές ευαισθησίας του λαϊκού πολιτισμού, Αθήνα, 1974.
- Saunier Guy (Michel)*, Εωσφόρος και άβυσσος. Ο προσωπικός μύθος του Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Άγρα, 2001.
- Σαράντη Γαλ.*, «Είχε ψηλώσει ο νους της», εις: *Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου* (επιμ.), Φώτα Ολόφωτα. Ένα αφιέρωμα στον Παπαδιαμάντη και στον κόσμο του, Αθήνα: ΕΛΙΑ, 2001² (1981¹), 347-349.
- Στεργιόπουλου, Κώστα*, Ο Παπαδιαμάντης σήμερα. Διαίρεση και χαρακτηριστικά της πεζογραφίας του (α' δημ. 1977), εις: *Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου* (επιμ.) Αλέξανδρος

- Παπαδιαμάντης. 21 Κείμενα, Αθήνα: Οι Εκδόσεις των φίλων, 1979, 255-274.
- Σταφυλά Μιχ.*, Ο επαναστατημένος χριστιανός Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, εις: Η κοινωνική διάσταση του έργου του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Οδυσσέας, 2000, 331-342.
- Τερζάκη, Άγγ.*, Οι «Επιδράσεις», εις: «Νέα Εστία», Χριστούγεννα, 1941, 54-56.
- Τριανταφυλλόπουλου Ν. Δ.*, Μινύρισμα πτηνού χειμαζόμενου. Φιλολογικά στον Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Καστανιώτης, 1986.
- Φραγκούλα Ιω.* Ανερευνήτες πτυχές της ζωής του Αλέξ. Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Ιωλκός, 1988, ιδίως η δεύτερη μελέτη με τίτλο: «Παπαδιαμαντική Εικαστική Προσωπογραφία».
- Χαραλάμπους Ξανθής*, Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη «Η Φόνισσα»: Οι ψυχικές διαδρομές μέχρι τον φόνο, εις: περ. «Διαβάζω», Ιούλιος -Αύγουστος 2004, 141-145.
- Χαριτάκη Γεωρ.*, Η Παιδοκτονία της «Φόνισσας», εις: «Νέα Εστία», Χριστούγεννα 1941, 47-49.
- Χειμώνα Χρ. Β.*, Ο Αλέξ. Παπαδιαμάντης και τα Νομικά, έκδ. περ. «Δικαίωση», Αρχείο Σκιάθου 16, Αθήνα 1983.
- Χρυσάφη Τάσου*, Η αποκρυπτογράφηση του Παπαδιαμάντη. Μικρή εισαγωγή, Σέρρες: εκδ. Χρυσάφη, 2003³.
- Χρύση Αλεξ.*, Έγκλημα και Ιστορία. Από τη φιλοσοφία του Ντοστογιέφσκη στην πράξη του Ρασκόλνικοφ, εις: *Αφρ. Κουκουτσάκη* (εισαγωγή και επιμέλεια), Εικόνες Εγκλήματος, Αθήνα: Πλέθρον, 1999, 199-214.